

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ

ΑΝΕΠΙΘΥΜΗΤΟΙ
ΣΥΜΠΑΤΡΙΩΤΕΣ

Στοιχειᾶ για τήν καταστροφή τῶν μειονοτήτων
τῆς Ἑλλάδας

Ἑβραῖοι, Τσάμηδες

Βιβλιόγραμμα

ΑΘΗΝΑ 2005

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΟΛΟΚΑΥΤΩΜΑ

Η ὀρθόδοξη Ἐκκλησία ἀποτελοῦσε, ἀπό τόν καιρό τῆς ἴδρυσης τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ἕναν ἰσχυρό παράγοντα τῆς πολιτικῆς καί κοινωνικῆς ζωῆς τῆς χώρας, θέση πού φυσικά δέν ἀπώλεσε στή διάρκεια τῆς ἰταλογερμανικῆς Κατοχῆς στά 1941-1944. Οἱ δεσμοί της μέ τόν κρατικό μηχανισμό ὑπῆρξαν πολυπλόκαμοι: ὁ διαχωρισμός ἀνάμεσα στούς μηχανισμούς τῆς Ἐκκλησίας καί τούς ἀντίστοιχους τοῦ κράτους δέν πραγματοποιήθηκε ποτέ στήν Ἑλλάδα. Ὡς ἐκ τούτου, ἡ ἰσχυρή παρουσία τῶν ἐκκλησιαστικῶν παραγόντων στά δημόσια πράγματα τῆς χώρας ἀλλά καί ἡ συμμετοχή τῆς Ἐκκλησίας στή διαμόρφωση τῆς «ἐθνικῆς ταυτότητας» καί τῶν συνεπακόλουθων πολιτικῶν θεωρεῖται αὐτονόητη.

Τό κείμενο βασίζεται σέ εἰσήγηση στό συνέδριο πού ὀργάνωσε τό Πανεπιστήμιο τῆς Χάιφα, στή Χάιφα, τόν Δεκέμβριο τοῦ 2002 μέ θέμα «Τό Ὀλοκαύτωμα στήν Ἑλλάδα». Τό κείμενο δημοσιεύθηκε στά ἀγγλικά (The Greek Orthodox Church and the Holocaust), σέ ἠλεκτρονική μορφή, στήν ιστοσελίδα τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Χάιφα.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ Ἐκκλησία ἐλάχιστα διευκολύνει τή μελέτη αὐτῆς τῆς ἰσχυρῆς διαπλοκῆς. Τά ἐπίσημα ἀρχεῖα αὐτοῦ τοῦ ὀργανισμοῦ παραμένουν ἀπρόσιτα στούς ἐρευνητές —στό γενικό καί τό τοπικό πλαίσιο—, ἐνῶ οἱ ἰθύνοντες τῆς Αὐτοκέφαλης Ἐκκλησίας θεωροῦν πῶς ὀτιδήποτε ἀφορᾷ τήν ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἀποκλειστικά ἐσωτερική τῆς ὑπόθεσης, πρέπει νά ἐξεταστεῖ «ἀπό τά μέσα», παραγνωρίζοντας τή σημασία τῆς ἐκκλησιαστικῆς παρουσίας στίς πολιτικές καί κοινωνικές ἐξελίξεις τῆς χώρας. Ἐξυπακούεται ὅτι ἡ ἀναμονή μιᾶς ἔστω «ἐπίσημης» ἀποτίμησης τῆς ἐκάστοτε συμβολῆς τῆς Ἐκκλησίας στό ἐλληνικό ἱστορικό γίνεσθαι παραμένει ἀκαρπῆ καί ὅτι οἱ ὅποιες ἐρευνες προσανατολίστηκαν πρός αὐτή τήν περίπλοκη σχέση ἐξαναγκάστηκαν νά κινηθοῦν στίς παρυφές τῶν πραγμάτων, νά περιοριστοῦν σέ ἐξωτερικές καί ἔμμεσες παρατηρήσεις καί ἀπό ἐκεῖ νά διακρίνουν, κατά τό δυνατό, τά ὅσα συνέβαιναν στό ἐσωτερικό. Οἱ δυσκολίες αὐτές συναντοῦν τίς ἀντίστοιχες πού παρουσιάζει ἡ κατοχική περίοδος. Παρά τήν ἐντυπωσιακή ἀφθονία κάθε εἶδους πηγῶν, ἡ μεθοδική καί συνθετική καταγραφή βρίσκεται ἀκόμα στίς ἀρχές τῆς, ἀντιμετωπίζοντας συχνά κινδύνους ἐκτροχιασμοῦ καθῶς ἐπανερχοῦνται μέ ποικίλους τρόπους ζητήματα «ἠθικῆς» ἢ «παραταξιακῆς» ἀποτίμησης τῶν ὅσων συνέβησαν τότε. Ἀπό αὐτήν τή σκοπιά μπορούμε νά θεωρήσουμε ὅτι ἡ μελέτη τῆς περιόδου βρίσκεται ἀκόμα στά πρῶτα τῆς στάδια.

Οἱ δυσκολίες αὐτές πρέπει νά λαμβάνονται ὑπὸψη ὅταν ἀντιμετωπίζουμε «εὐαίσθητα» ἐρωτήματα ὅπως αὐτό πού ἐξετάζουμε ἐδῶ: τή στάση τῆς ἐλληνικῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας ἀπέναντι στό Ὀλοκαύ-

τωμα τῶν Ἑλλήνων Ἑβραίων. Σχετικά μέ αὐτό τό ζήτημα ὑπάρχουν βέβαια ἤδη μερικά δημοσιεύματα, ὁ προσανατολισμός τους ὅμως εἶναι ἐμφανῶς πολιτικός καί, ὡς ἐκ τούτου, δίνουν ἐλάχιστα πειστικές ἐξηγήσεις.¹ Ἡ παρούσα ἀπόπειρα εἶναι δέσμια τῶν συνθηκῶν αὐτῶν πού ἐπικρατοῦν στήν ἐρευνα τῶν γεγονότων καί τῶν καταστάσεων καί, ἔτσι, ἀνοίγει περισσότερο τό θέμα παρά φιλοδοξεῖ νά καταλήξει σέ τελεσίδικα συμπεράσματα. Οἱ ἐνδείξεις καί τά

1. Ἀπό τή μιᾶ πλευρά, πολλές ἀναφορές ὑπάρχουν στά *Χρονικά*, περιοδικό πού ἐκδίδει τό Κεντρικό Ἰσραηλιτικό Συμβούλιο Ἑλλάδος. Τό ἐντυπο ὅμως αὐτό ἀκολουθεῖ τή γενική πολιτική τοῦ Συμβουλίου, πού ἀποβλέπει στήν ἀμβλυνση τῶν ὅποιων διαφορῶν ἢ προστριβῶν προκύπτουν ἀνάμεσα στήν ἐβραϊκή κοινότητα καί τήν ἐλληνική πολιτεία, τήν Ἐκκλησία ἢ τήν ἐλληνική κοινή γνώμη. Ἀποφεύγεται λοιπόν ἐκεῖ ὀποιαδήποτε μνεία σέ ἀρνητικές καταστάσεις στίς σχέσεις τῶν Ἑβραίων μέ τοὺς ὑπόλοιπους Ἕλληνες, ἐνῶ ἀντίθετα τονίζονται μέχρι ὑπερβολῆς οἱ θετικές στιγμές στήν ἱστορία αὐτῶν τῶν σχέσεων. Ἐτσι, αὐτό πού ἀπομένει παραπέμπει μᾶλλον σέ εἰδυλλιακές καταστάσεις, πού ἐλάχιστη σχέση ἔχουν μέ τά πραγματικά δεδομένα.

Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, γιά διπλωματικούς ἐπίσης λόγους, τό ἐλληνικό ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν προχώρησε μέσα ἀπό τό ἱστορικό του Ἀρχεῖο στήν, ἤδη ἀναφερθεῖσα (Οἱ Ἕλληνες Ἑβραῖοι. Στοιχεῖα τῆς ἱστορίας τους μέσα ἀπό διπλωματικά καί ἱστορικά ἐγγραφα τοῦ ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν, ἐπιμ. Θ. Βερέμης-Φ. Κωνσταντοπούλου, Καστανιώτης, Ἀθήνα 1999), δημοσιοποίηση σειρᾶς ἐγγράφων, πού τονίζουν καί αὐτά τίς θετικές στιγμές στίς σχέσεις ἀνάμεσα σέ χριστιανούς καί Ἑβραίους στή χώρα, οὕτως ὥστε νά προκύπτει τό συμπέρασμα ὅτι οὐδέποτε ὑπῆρξε ἀντισημιτισμός ἢ ἀντιεβραϊσμός στήν Ἑλλάδα. Θά ἦταν ἐξαιρετικά ὠραῖο νά ἀνταποκρινόταν ἡ πραγματικότητα στίς παραπάνω διαπιστώσεις.

γεγονότα πού παρατίθενται, λοιπόν, στή συνέχεια έχουν στόχο στό νά αποδείξουν τή σύνθετη ύφή του θέματος καί νά προτρέψουν σέ μεθοδικότερες έρευνες πάνω σέ αυτό.

Ἡ ἑλληνική ὀρθόδοξη Ἐκκλησία καί οἱ Ἑβραῖοι: ιστορική ἀναδρομή

Ἡ ἑλληνική ὀρθόδοξη Ἐκκλησία κληρονόμησε μιά βαριά παράδοση ἀντιεβραϊσμοῦ, οἱ νεότερες ἐκδοχές τῆς ὁποίας θά πρέπει νά ἀναζητηθοῦν στήν ὀθωμανική περίοδο (14ος-19ος αἰώνας) τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου. Στήν αὐτοκρατορική δομή τοῦ ὀθωμανικοῦ κόσμου, ἡ διάκριση τῶν ὑπηκόων σύμφωνα μέ τή θρησκευτική τους πίστη ἦταν βασικός παράγοντας γιά τόν προσδιορισμό τῶν ὑποχρεώσεων πού εἶχαν, τῶν κανόνων στούς ὁποίους συμμορφώνονταν ἢ καί τῶν προνομίων πού ἀπολάμβαναν. Τό σύστημα αὐτό ἐκφράστηκε τελικά στόν διαχωρισμό τῶν κατοίκων σέ μιλέτια,² ἀπό τά ὁποῖα τό κυρίαρχο ἦταν τό μιλέτι τῶν πιστῶν, δηλαδή τῶν μουσουλμάνων. Τά δύο μή μουσουλμανικά, πλὴν ὅμως ἐπίσημα ἀναγνωρισμένα ἀπό τήν ἐξουσία τῆς Κωνσταντινούπολης, μιλέτια ἦταν τῶν χριστιανῶν καί τῶν Ἑβραίων. Στήν ἡμιφεουδαλική διάρθρωση τῆς ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἡ ἔνταξη σέ καθεμία ἀπό τίς ἐνότητες αὐτές καθόριζε λειτουργίες, εὐθύνες, ὑποχρεώσεις καί δικαιώματα μέσα ἀπό πολύπλοκους κώδικες —ἀπό μιά σειρά ἐπιμέρους «συμ-

2. Ὅρος πού μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ ὡς «θρησκευτική κοινότητα».

βάσεων», ἄς τό ποῦμε ἔτσι— τῆς κάθε ἐνότητας μέ τήν Πύλη. Καθώς οἱ κώδικες αὐτοί διέσχίζαν τούς χώρους τοῦ οἰκονομικοῦ καί τοῦ κοινωνικοῦ, τά ὅρια πού χώριζαν τά δύο μιλέτια τῶν «ἀπίστων» ἐξέφραζαν πολύ πραγματικούς ἀνταγωνισμούς καί τίς συνεπακόλουθες προστριβές. Ἡ ἔνταση γινόταν πύ ἐκδηλη στίς πόλεις, ὅπου ἡ ἐβραϊκή παρουσία ἦταν περισσότερο ἔντονη καί οἱ δραστηριότητές της, ἐνίοτε, στρατηγικές.

Οἱ συσχετισμοί εὐνοοῦσαν τό χριστιανικό στοιχεῖο. Οἱ κοινότητές του ἦσαν σαφῶς πύ πολυάριθμες, ὅσον ἀφοροῦσε τόν ἀριθμό τῶν μελῶν τους, καί ὀπωσδήποτε πύ «πλήρεις». Τό χριστιανικό στοιχεῖο δηλαδή κάλυπτε μέσα στίς πόλεις σαφῶς μεγαλύτερο φάσμα δραστηριοτήτων καί, σέ ἀντίθεση μέ τούς Ἑβραίους, μποροῦσε νά στηριχθεῖ σέ περισσότερο ἢ λιγότερο συμπαγεῖς —ἀνάλογα μέ τή γεωγραφική ζώνη— ἀγροτικούς πληθυσμούς. Ἐνα ἀκόμα πλεονέκτημα βρισκόταν στίς κρατικοῦ τύπου δομές καί λειτουργίες τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, ἡ ἱεραρχία τῆς ὁποίας, ἔχοντας οὐσιαστικές διοικητικές καί κοινωνικές ἀρμοδιότητες, συσπείρωνε μέ ὀργανωμένο τρόπο τόν χριστιανικό κόσμο τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἡ ἀριθμητική καί διοικητική ἀνωτερότητα ἐνίσχυε τό αἶσθημα τῆς ἐνόχλησης πύ ἐνοιωθε ἢ χριστιανική πλευρά ὅταν ἡ ἀντίστοιχη ἐβραϊκή ἀνταγωνιζόταν τίς δραστηριότητές της ἢ ὅταν ἡ ὀθωμανική ἐξουσία ἐμπόδιζε τήν ἐξάσκηση τῶν δυνατοτήτων τοῦ ἰσχυροῦ ἐπύ τῶν ἀδύνατων, προστατεύοντας οὐσιαστικά τίς ἐβραϊκές κοινότητες. Ἡ παραχώρηση «προνομίων» στίς τελευταῖες, μέ τή μορφή τῆς προστασίας ὀρισμένων πεδίων δραστηριοποίησής τους, ἦταν κάτι πύ σαφῶς ἐνοχλοῦσε

τούς ισχυρότερους χριστιανούς. Από την άλλη πλευρά, ή διά της Εκκλησίας έκφραση τῶν χριστιανικῶν συμφερόντων μετέφερε σ' αὐτήν τήν εὐθύνη τῆς διαχείρισης τῶν σχέσεων μέ τούς ἕτερους τῶν «ἀπίστων», τούς Ἑβραίους δηλαδή. Διαμέσου τῆς Εκκλησίας ἐκφράζονταν, ἔτσι, οἱ καχυποψίες, οἱ συγκρούσεις συμφερόντων, οἱ ἀνταγωνισμοί, τά πάθη ἐνίοτε πού χώριζαν τίς δύο κοινότητες.

Καθώς τά χρόνια περνοῦσαν καί οἱ ἀλλαγές γενικεύονταν στήν Αὐτοκρατορία, οἱ σχέσεις μεταξύ τῶν δύο κοινοτήτων ἐμπαιναν σέ νέα πεδία ἀνταγωνισμοῦ. Ἡ παρακμή τοῦ τιμαριωτικοῦ συστήματος, ἡ ἀνοδος τοῦ ἐμπορίου καί ἡ ἀνάδειξη νέων οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων ἐνίσχυσαν τή σημασία τῶν πόλεων, καθιστώντας πιά ἔντονους τούς ἀνταγωνισμούς σέ αὐτές. Οἱ παραπάνω ἐξελίξεις ἐπηρεάζαν τίς σχέσεις μεταξύ Ἑβραίων καί χριστιανῶν, ὀδηγώντας τίς μᾶλλον πρός τό χειρότερο. Ἡ Εκκλησία, ἀπό τήν κορυφή ὡς τή βάση, τίς ἐνορίες, ἀνέλαβε νά διαχειριστεῖ αὐτές τίς σχέσεις καί νά καλλιεργήσει ἀντιεβραϊκές πρακτικές στό τελετουργικό ἢ τό κοινωνικό ἐπίπεδο.³

3. Τό τελετουργικό «κάψιμο τοῦ Ἰούδα», διαδεδομένο ἔθιμο τίς ἡμέρες τοῦ χριστιανικοῦ Πάσχα, ἦταν μιά ἀπό αὐτές τίς πρακτικές πού μεταβαλλόταν ἐνίοτε σέ κανονική κήρυξη πολέμου, μέ τίς ἐπακόλουθες ταραχές ἐνάντια στούς Ἑβραίους. Ἐνα ἀπό τά πιά συχνά αἰτήματα τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν, ὅπως καί τῶν χριστιανῶν τοπικῶν ἀρχόντων, πρός τίς ὀθωμανικές ἀντίστοιχες ἦταν ὁ περιορισμός τῶν δραστηριοτήτων πού ἐπιτρεπόταν νά ἀσχοῦν οἱ Ἑβραῖοι ἢ ἀκόμα ὁ γεωγραφικός περιορισμός τῆς παρουσίας τους. Ἡ Ἀθήνα εἶχε κερδίσει τό «προνόμιο» τῆς μή ἐγκατάστασης Ἑβραίων σέ αὐτήν.

Μέσα σέ αὐτές τίς περιστάσεις δέν ἐκπλήσσει τό γεγονός ὅτι στήν ὀρθόδοξη χριστιανική κατήχηση, ὅπως καλλιεργήθηκε τότε, ὁ ἀντιεβραϊσμός προσλαμβάνει πρωτεύουσα καί ἐξαιρετικά βίαση σημασία. Τό πιά χαρακτηριστικό παράδειγμα εἶναι οἱ «Διδάχες» τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ – διάσημου κατηχητή τοῦ 18ου αἰῶνα καί μετέπειτα ἀγίου τῆς ὀρθόδοξης Εκκλησίας. Στή διδασκαλία του, οἱ Ἑβραῖοι παρουσιάζονταν ὡς ὄργανα τοῦ Σατανᾶ καί κατηγοροῦνταν ὅτι ἦταν ταγμένοι σέ ἕναν ἀνελέητο ἀγῶνα ἐνάντια στόν Θεό, τήν Εκκλησία καί τή χριστιανοσύνη. Θά ἦταν σκόπιμο νά ἀντιστοιχίσουμε αὐτήν τή ρητορική –καί οὐσιαστική– ἔξαρση τῶν παθῶν μέ τή συγκυρία μέσα στήν ὁποία ἐκφράζονταν. Βρισκόμαστε στήν ἐποχή πού μαινόταν ἡ διαμάχη σχετικά μέ τήν ἡμέρα τοῦ Θεοῦ καί τήν ἡμέρα τοῦ ἐμπορίου, τοῦ «παζαριοῦ». Ἡ ἐπιλογή τοῦ Σαββάτου ἢ τῆς Κυριακῆς, ὡς ἀρμόζουσας ἡμέρας γιά τίς δύο παραπάνω δραστηριότητες, ἀποτελοῦσε ἕναν σταθερό πονοκέφαλο τῶν ὀθωμανικῶν ἀρχῶν, οἱ ὁποῖες ἔπρεπε νά ἐπιλύσουν μιά διαφορά πού σήμαινε πάρα πολλά γιά τόν οἰκονομικό ἀνταγωνισμό ἀνάμεσα στίς κοινότητες τῶν «ἀπίστων», χριστιανῶν καί Ἑβραίων, τῆς Αὐτοκρατορίας.

Ἡ διάδοση τῶν ιδεῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ ἀνάμεσα στούς Ἕλληνες τῆς Αὐτοκρατορίας, στά τέλη τοῦ 18ου καί στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα, δέν ἀμβλύνει τίς σχέσεις ἀντιπάθειας ἀνάμεσα στίς δύο κοινότητες. Γινόταν προφανές ὅτι στήν ἀναβίωση τῆς Ἑλλάδας, ὅπως τήν ἀντιλαμβάνονταν ὁ Νεοελληνικός Διαφωτισμός, δέν ὑπῆρχε θέση γιά τούς Ἑβραίους. Σέ λίγες περιπτώσεις, οἱ ἀνεμοὶ πού ἔφερε ἡ Γαλλική Ἐπανάσταση καί τά κηρύγματα γιά τήν ἰσό-

τητα λαῶν καὶ θρησκευτῶν, ἐνέταξαν τοὺς Ἑβραίους σὲ κάποιες θεωρητικές προσλήψεις τῆς ἐλληνικῆς ἀνεξαρτησίας.⁴ Ὡστόσο, ἡ γενικὴ ιδέα παρέμεινε προσκολλημένη στὴν ἀγεφύρωτη ἐχθρότητα ἀνάμεσα στὶς δύο θρησκευτικὲς ἐνότητες. Ὄταν τελικὰ ξέσπασε ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1821, οἱ Ἑβραῖοι θεωρήθηκαν ἐχθροὶ καὶ οἱ πρακτικὲς ἐναντίον τους ἦσαν ἴσως χειρότερες ἀπὸ αὐτὲς πού ὑπέστησαν οἱ μουσουλμάνοι. Ἡ ἐχθρότητα ἀνάμεσα στὶς δύο κοινότητες ἀναδείχθηκε συμβολικὰ σὲ ὑψηλότερο δυνατὸ ἐπίπεδο. Ὄταν ὁ σουλτάνος ἀποφάσισε τὴ θανάτωση τοῦ πατριάρχη Γρηγορίου τοῦ Ε΄ στὴν Κωνσταντινούπολη, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1821, οἱ Ἑβραῖοι κατηγορήθηκαν γιὰ προσβολὴ τοῦ νεκροῦ τοῦ ἱεράρχη μὲ τὸν πλέον ἀποτρόπαιο τρόπο. Οἱ φῆμες πού οἰκοδομήθηκαν γύρω ἀπὸ αὐτὸ τὸ γεγονός προκάλεσαν κλίμα ἀντιεβραϊκῆς ὑστερίας σὲ ὅλες τὶς ἐξεγερμένες περιοχὲς ἀλλὰ ἀκόμα καὶ στὴ νότια Ρωσία, στὴν Ὀδησσό, ὅπου τελικὰ ἐγινε ἡ ταφὴ τοῦ πατριάρχη. Οἱ Ἑβραῖοι κατηγορήθηκαν ὅτι ὀδήγησαν, μὲ προδοσίαν, τὸν ἡγέτη τῆς ὀρθοδοξίας στὸν θάνατο, ὅπως ἀκριδῶς εἶχαν κάνει μὲ τὸν Χριστὸ διὰ τῶν Ρωμαίων, πολλοὺς αἰῶνες νωρίτερα. Ἡ ἐνίσχυση τῶν ἀντιεβραϊ-

4. Τυπικὸ ὅσο καὶ μεμονωμένο παράδειγμα, τὰ κείμενα τοῦ Ρήγα Βελεστινλή, ὅπου προβλέπεται ὅτι ὅλες οἱ θρησκεῖες θὰ ἔχουν τὰ ἴδια δικαιώματα σὲ μελλοντικὸ ἐλεύθερο κράτος. Ὁ ὅρος πού εἶχε σημασία γιὰ τὸν Ρήγα ἦταν ὁ «πολίτης» (citoyen), ἐνῶ οἱ θρησκευτικὲς πεποιθήσεις καὶ πρακτικὲς δὲν ἀποτελοῦσαν παρά ἓνα δευτερεύον ζήτημα προσωπικῶν ἐπιλογῶν. Βλ., λ.χ., τὸ ἄρθρο 7 τοῦ ἔργου του *Τὰ δίκαια τοῦ ἀνθρώπου*, πού κυκλοφόρησε τὸ 1797.

κῶν αἰσθημάτων μέσα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Γρηγορίου τὰ κατέστησε ἀναπόσπαστο μέρος τοῦ ἐπαναστατικοῦ πνεύματος.

Στὴ διάρκεια τοῦ ἐπαναστατικοῦ πολέμου τὸ ἐρώτημα σχετικὰ μὲ τὴν παρουσία τῶν Ἑβραίων σὲ τὸ νέο κράτος ἐπιλύθηκε μὲ τὸν πλέον δραματικὸ τρόπο. Οἱ Ἑβραῖοι ἐσφάγησαν μεθοδικὰ σὲ ὅλα τὰ μέρη ὅπου κυριάρχησε ἡ Ἐπανάσταση.⁵ Μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ὅταν τελικὰ δημιουργήθηκε τὸ ἐλληνικὸ κράτος στὰ 1830, ἐλάχιστες ἐβραϊκὲς κοινότητες ἀπέμεναν ἐντὸς τῆς ἐπικρατείας του. Στὴν οὐσία, ἡ μόνη ἄξια λόγου ἦταν ἡ κοινότητα τῆς Χαλκίδας, ἡ ὁποία διασώθηκε ἐξαιτίας τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ πόλη παραδόθηκε στοὺς Ἕλληνες μετὰ τὸ τέλος τοῦ πολέμου, στὴ βάση τῶν διεθνῶν συμφωνιῶν πού κατοχύρωναν τὴν ἐλληνικὴ ἀνεξαρτησία. Ἡ ἀπουσία σημαντικῶν ἐβραϊκῶν κοινοτήτων σὲ τὸ ἐλληνικὸ βασίλειο μέχρι τὸ 1864 (χρόνος ἐνταξίας τῶν Ἰονίων στὴν ἐλληνικὴ ἐπικράτεια) μετέφερε τὴν καλλιέργεια ἀντιεβραϊκῶν αἰσθημάτων καὶ ιδεῶν ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα τοῦ νεογέννητου κράτους. Ὁ ἐλληνικὸς ἀντισημιτισμὸς ἐμφανίστηκε λοιπὸν στὰ κέντρα τῆς διασπορᾶς τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου, ἐκεῖ ὅπου Ἕλληνες καὶ Ἑβραῖοι προσπαθοῦσαν νὰ θεμελιώσουν ἀνταγωνιστικὰ τὶς οἰκονομικὲς δραστηριότητες καὶ τὰ δίκτυά τους.

28

5. Οἱ πλέον γνωστὲς σφαγὲς ἐβραϊκοῦ πληθυσμοῦ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης ἐγιναν στὴν Τριπολιτσά, σὲ Βραχώρι (Ἀργίλιο) καὶ σὲ Νιόκαστρο.

Ἡ ἑλληνική ὀρθόδοξη Ἐκκλησία ἄλλαξε χαρακτηριστικά καί λειτουργίες τήν ἴδια περίοδο. Στόν ὀθωμανικό χῶρο οἱ πατριάρχες τῆς Κωνσταντινούπολης ἔχασαν προοδευτικά τήν πολιτική καί θρησκευτική σημασία τους ὡς ἐπικεφαλῆς τοῦ χριστιανικοῦ μιλῆτ. Οἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ Τανζιμάτ καί ἡ γέννηση τοῦ σλαβικοῦ ἐθνικισμοῦ μετέτρεψαν τίς διακοινοτικές διαμάχες σέ ἐθνικές περισσότερο παρά θρησκευτικές. Ἐν τῷ μεταξύ, στό ἑλληνικό βασίλειο ἡ αὐτόνομη καί αὐτοκέφαλη —δηλαδή ἀνεξάρτητη ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη— Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ὄφειλε πλέον νά ὑποστηρίζει τήν ἐθνική πολιτική. Κεντρικός παρονομαστής τῆς τελευταίας ἦταν ἡ Μεγάλη Ἰδέα, δηλαδή ἡ δημιουργία ἐνός μεγάλου ἑλληνικοῦ βασιλείου πού θά περιελάμβανε ὅλα τά ιστορικά κέντρα τοῦ ἑλληνισμοῦ. Σέ πρώτη φάση αὐτό σήμαινε ἐπέκταση πρὸς τά βόρεια, ἐκεῖ ὅπου ὁ σλαβικός ἐθνικισμός γινόταν ὀλοένα καί πιό ἰσχυρός. Ἡ Ἐκκλησία ὄφειλε νά διαδραματίσει ἐνεργό ρόλο στίς ἐθνικές διεκδικήσεις, ρόλο πρῶτιστα πολιτικό. Ἦταν καταρχήν σημαντικό νά μεταβληθοῦν οἱ θρησκευτικές κοινότητες σέ ἐθνικές, σέ ὅλες τίς διεκδικούμενες περιοχές. Τήν ἴδια στιγμή ὅμως —καί αὐτό ἀφορᾷ τίς σχέσεις μέ τούς Ἑβραίους— ἦταν ἐπίσης ἀναγκαῖο νά κερδηθοῦν σύμμαχοι στήν ἑλληνική ὑπόθεση ἢ, τουλάχιστον, νά ἐξευμενιστοῦν τυχόν τρίτα μέρη, εἰδικά ἂν αὐτά ἦταν πολυάριθμα, δραστήρια καί οἰκονομικῶς σημαντικά, ὅπως ἦσαν οἱ κοινότητες τῶν Ἑβραίων. Γιά τόν λόγο αὐτό, ἡ Ἐκκλησία περιορίσει τήν ἐχθρική της στάση ἀπέναντι στοὺς Ἑβραίους καί προσπάθησε νά δημιουργήσει ἐπαφές μέ τίς ἑβραϊκές κοινότητες.⁶ Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, τήν ἴδια περίοδο, ἡ ἑλληνική κοινω-

γία παρέμενε ἀνοικτή σέ νέες καί παλαιότερες ἀντισημιτικές θεωρίες,⁷ ἐνῶ στά κατώτερα κλιμάκια τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας συνεχίζονταν οἱ ἀντιεβραϊκές πρακτικές.⁸

Ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στίς δύο ἐκπορευόμενες ἀπό τήν Ἐκκλησία πολιτικές ἔγινε προφανῆς στίς

6. Τό ἑλληνικό κράτος ἐνσωμάτωσε σημαντικές ἑβραϊκές κοινότητες τό 1864, μέ τήν προσάρτηση τῶν Ἰονίων νησιῶν (Κέρκυρα, Λευκάδα, Ζάκυνθος), καί τό 1881 μέ τήν προσάρτηση τῆς Θεσσαλίας (Λάρισα, Βόλος, Τρίκαλα). Στά βόρεια, στόν ἄμεσα διεκδικούμενο ἀπό τήν Ἑλλάδα —ἀλλά καί ἀπό τούς Σλάβους καί τούς Βουλγάρους— ὀθωμανικό χῶρο, ὑπῆρχε ἰσχυρή ἑβραϊκή παρουσία στήν Ἠπειρο (Γιάννενα, Πρέβεζα) καί, βέβαια, στή Μακεδονία (Θεσσαλονίκη, Μοναστήρι, Βέροια κλπ.).

7. Μποροῦμε νά ἀπαριθμήσουμε τρεῖς πιθανές αἰτίες, ὡς πρὸς τήν εὐκόλη υἰοθέτηση τέτοιου εἶδους θεωριῶν ἀπό τό κοινωνικό σῶμα: α) τή μετανάστευση σέ περιοχές μέ ἐντονα ἀντισημιτικά αἰσθήματα (Αἴγυπτος, νότια Ρωσία, Ρουμανία) καί τήν εἰσαγωγή ἀπό ἐκεῖ τῶν σχετικῶν θεωριῶν β) τήν ἐπιτάχυνση τῆς ἀστικοποίησης καί τήν ἐπακόλουθη σύγκρουση τῶν νεοαφιχθέντων μέ τίς παλιές ἀστικές ἑβραϊκές κοινότητες γ) τήν ἀνάπτυξη ἀστικῶν οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων, στά πεδία τοῦ ἐμπορίου καί τῆς βιοτεχνίας εἰδικά, καί τούς ἐκπορευόμενους ἀπό τίς νέες συνθήκες ἀνταγωνισμούς πού κατέστρεφαν παλαιές ἰσορροπίες.

8. Ἡ διάσταση πού παρατηρεῖται ἀνάμεσα στοὺς προσανατολισμούς τοῦ ἀνώτερου κλήρου καί τίς πρακτικές τοῦ κατώτερου στή διάρκεια αὐτῆς τῆς περιόδου ἐξηγεῖται ἀπό τό γεγονός πῶς πολλοί ἱεράρχες τῆς ἑλληνικῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας ἐκείνη τήν ἐποχή ἦσαν συνδεδεμένοι περισσότερο μέ τά ἐθνικά ζητήματα καί τίς κυβερνητικές μεθοδεύσεις τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, παρά μέ τούς ἐκκλησιαστικούς μηχανισμούς. Ὁ Γερμανός Καραβαγγέλης ἀποτελεῖ ἴσως τό πιό χαρακτηριστικό παράδειγμα, ἐδῶ.

ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1890, ὅταν ξέσπασαν οἱ ἀντισημιτικές ταραχές μέ ἐπίκεντρο τήν πόλη τῆς Κέρκυρας, στίς ὁποῖες ἀναφερθήκαμε σέ προηγούμενο κεφάλαιο. Οἱ ἐκεῖ ἱεράρχες, ὅπως καί τό σύνολο τῶν ἱεραρχῶν τῶν Ἰονίων νησιῶν, κράτησαν μιά στάση προσεκτικῆς «οὐδετερότητας» στή διάρκεια τῶν ἀντισημιτικῶν ταραχῶν καί ἐλάχιστα συνέδραμαν τίς κυβερνητικές προσπάθειες γιά ἀποκατάσταση τῆς τάξης.⁹ Ἀντίθετα, στά ἡγετικά κλιμάκια τῆς Ἐκκλησίας, στήν Ἀθήνα, ἐπικράτησε διαφορετικό πνεῦμα καί πάρθηκαν μιά σειρά ἀπό μέτρα πού ἀποσκοποῦσαν στήν ἀμβλυνση τῶν ἀντισημιτικῶν αἰσθημάτων, τά ὁποῖα, ὅπως διαπιστωνόταν, μπορούσαν νά βλάψουν τό ἐθνικό συμφέρον.¹⁰

9. Ἡ ἀπουσία τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας ἀπό τά δρώμενα καί ἡ ἀποχή της ἀπό τίς προσπάθειες εἰρήνευσης πού ἀνέλαβαν κρατικοί καί κυβερνητικοί φορεῖς ἀποδεικνύεται ἀπό τήν πλήρη ἀπουσία σχετικῶν ἀναφορῶν στόν Τύπο τῆς ἐποχῆς. Δέν ὑπάρχει καμία παρέμβαση τῶν τοπικῶν ἐκκλησιαστικῶν παραγόντων κατά τή διάρκεια τῆς κορύφωσης τῶν ταραχῶν βλ., λ.χ., τά φύλλα τῶν ἐφημερίδων *Καιροί*, *Ἐφημερίς κ.α.*, ἀπό τίς 6 Ἀπριλίου ὡς τίς 15 Μαΐου 1891. Ἀντίθετα, στόν Τύπο φαίνεται ἡ ἔντονη ἀνησυχία τῆς κυβέρνησης ἀλλά καί τῶν τοπικῶν κρατικῶν παραγόντων γιά τίς ἐξελίξεις, ἀνησυχία ἡ ὁποία βασιζόταν στίς διεθνείς διπλωματικές περιπλοκές πού μπορούσαν νά προκαλέσουν τά γεγονότα – ὅπως καί ὄντως προκάλεσαν: οἱ ἀρχικές ἐκκλήσεις τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων (Αὐστρίας, Γαλλίας, Ἀγγλίας, Ἰταλίας) γιά σταμάτημα τῶν ταραχῶν κατέληξαν στήν ἀποστολή ἑνός ἀριθμοῦ πολεμικῶν πλοίων στό νησί μέ τήν ἀπειλή τῆς ἀνοικτῆς παρέμβασής τους στήν περίπτωση πού ἡ κατάσταση θά ξέφευγε ἀπό τόν ἔλεγχο τῶν ἐλληνικῶν ἀρχῶν.

10. Στά 1890 ὁ μέγας μεταρρυθμιστής τῆς ἐλληνικῆς Ὁρ-

Στά 1922-1923 ὁ ἀλυτρωτισμός καί ἡ βασισμένη στή διεκδίκηση τῆς Μεγάλης Ἑλλάδας πολιτική κατέρρευσε μέ τή στρατιωτική καταστροφή στή Μικρά Ἀσία καί τήν ἀνταλλαγή τῶν χριστιανικῶν καί μουσουλμανικῶν πληθυσμῶν ἀνάμεσα στήν Ἑλλάδα καί τήν Τουρκία. Ἡ Ἑλλάδα τοῦ Μεσοπολέμου εἶχε ὡς πρώτη προτεραιότητα τή σταθεροποίηση τοῦ νέου κράτους, δηλαδή τήν ἐθνική καί πολιτιστική ὁμογενοποίηση στό πλαίσιο τῶν νέων της συνόρων. Ἀπό τό 1912 καί ἐξῆς ἡ χώρα ὄχι μόνο διπλασίασε τόν πληθυσμό της ἀλλά καί ὑποδέχθηκε στό ἐθνικό ἔδαφος τό μεγαλύτερο μέρος τῶν ἐλληνικῶν κοινοτήτων τῆς διασποράς. Στίς νέες συνθήκες, τόσο ὁ ρόλος τῆς Ἐκκλησίας ὅσο καί οἱ πολιτικές ἀπέναντι στίς ἐβραϊκές κοινότητες περνοῦσαν σέ νέα φάση.

Στίς παραμονές τοῦ τέλους τοῦ Α΄ Παγκοσμίου πολέμου καί καθῶς ἦταν ἤδη ὁρατές οἱ διαπραγματεύσεις γιά τήν εἰρήνη πού θά ἄλλαζαν τόν πολιτικό χάρτη τῆς περιοχῆς – στήν κατεύθυνση τῆς ὑλοποίησης τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος, ὅπως περίμεναν στήν Ἀθήνα – ἡ Ἱερά Σύνοδος ἐξέδωσε τήν τελευταία της ἐκκλήση ἐνάντια στίς ἀντιεβραϊκές πρακτικές καί στά σχετικά ἔθιμα πού τροφοδοτοῦσαν διακοινοτικές ἐχθρότητες στό ὄνομα τῆς Ἐκκλησίας.¹¹

θόδοξης Ἐκκλησίας Νεκτάριος Κεφαλᾶς (ὁ ὁποῖος ἀργότερα ἐγινε ἅγιος τῆς Ἐκκλησίας) μερίμνησε γιά τήν ἐπανεκδόση τοῦ βιβλίου τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη *Σχεδίασμα περί τῆς ἀνεξιθρησκείας*, πού εἶχε πρωτοκυκλοφορήσει τό 1766. Τό 1891 ἡ Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἐξέδωσε ἐγκύκλιο πού καταδίκαζε τίς ἀντιεβραϊκές πρακτικές στή διάρκεια τῶν ἐορτασμῶν τοῦ Πάσχα, καί ιδιαίτερα τό «κάψιμο τοῦ Ἰούδα» μέ ὅλα τά συνεπακόλουθα.

Λίγα χρόνια αργότερα, στις νέες συνθήκες, τό πνεύμα ἦταν ἤδη πολύ διαφορετικό. Ὅπωςδήποτε, οἱ ἐνδείξεις γιά ἀναδίωξη τοῦ ἀντισημιτισμοῦ, ὅπως ἐμφανίστηκαν πρὸς τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1920, δέν προέρχονταν καί δέν κατευθύνονταν ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία. Στὴ νέα Ἑλλάδα ὅμως, στίς «Νέες Χῶρες» ἰδιαίτερα, στὰ ἐδάφη δηλαδή πού προστέθηκαν μετὰ τό 1912, οἱ ἐβραϊκές κοινότητες, ἂν καί σχετικά περιορισμένες ὡς πρὸς τό σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ, ἀποτελοῦσαν τὴν κυριότερη θρησκευτική καί πολιτιστική μειονότητα, θέση πού ἔγινε ἐξαιρετικά ἐμφανής μετὰ τὴν ἐκδίωξη τῶν μουσουλμάνων καί τὴν ἔλευση τῶν χριστιανῶν προσφύγων ἀπὸ τὴν Ἀνατολή. Σέ μιά χώρα πού ἀναζητοῦσε τὴν ὁμογενοποίησή της καί παράλληλα μιά νέα ταυτότητα τοῦ «ἐλληνισμοῦ», πού δέν ἀπλωνόταν πλέον στὸν εὐρύτερο γεωγραφικό χῶρο, ἡ θέση τῶν Ἑβραίων δέν μπορούσε παρά νά εἶναι ἐξαιρετικά εὐθραυστη. Ἡ Ἐκκλησία δέν ἀντιστάθηκε στό γενικό ἀντισημιτικό αἶσθημα πού ἀπλώθηκε στή βόρεια εἰδικά Ἑλλάδα, αἶσθημα πού προοδευτικά ἀρθρώθηκε σέ πολιτική καί κοινωνική τάση, μέσα ἀπὸ δημοσιεύματα σέ μερίδα τοῦ Τύπου, καί υἱοθετήθηκε ἀμέσως ἀπὸ ἐνώσεις καί ὀργανώσεις προσφύγων, παλαιῶν πολεμιστῶν (ἐφέδρων) καί ἐθνικῶν (διάβαζε ἐθνικιστικῶν) ὀργανώσεων. Ἡ Ἐκκλησία δέν ἀντέδρασε στίς πολλαπλασιαζόμενες ἀντισημιτικές πρωτοβουλίες σημαντικοῦ μέρους τοῦ κλήρου καί ἀνέχθηκε τὴ διάδοση σέ πολλές ἐνορίες τῆς ἀντισημιτικῆς φιλολογίας καί θεωρίας τοῦ καιροῦ, ἰδιαίτερα τῶν Πρω-

11. Παναγιώτης Σιμωνῆς, Ὁ Ἰουδαϊσμός καί ἡ Ἑλληνική Ὀρθοδοξία, Ἀθήνα 1971, σ. 13-14.

τοκόλλων τῶν Σοφῶν τῆς Σιών.¹² Ἡ ἰδέα τῆς μυστικῆς ἀπειλῆς, μιᾶς «συνωμοσίας» ἐνάντια στό ἔθνος, τὴ χριστιανοσύνη, τίς ἐλληνικές ἠθικές καί πολιτικές ἀξίες, ἦταν ἐξαιρετικά δημοφιλῆς ἐκείνη τὴν ἐποχή: ἀποτελοῦσε μέρος τόσο τοῦ ἀντικομμουνιστικοῦ ὅσο καί τοῦ ἀντισημιτικοῦ θεωρητικοῦ ὀπλοστασίου.¹³ Τό καλοκαίρι τοῦ 1931, στή διάρκεια τῶν ἀντισημιτικῶν ταραχῶν πού ξέσπασαν στή Θεσσαλονίκη, ταραχῶν πού ὑπέθαλψε, ἡ καί ὑποκίνησε, ὁ σκληρὸς συντηρητικὸς πυρήνας τῶν ἐθνικιστικῶν ὁμάδων τῆς πόλης, ἀπὸ κοινοῦ μέ προσφυγικές ἐνώσεις καί ὀργανώσεις ἐφέδρων, ἡ Ἐκκλησία διακρίθηκε μέ τὴν ἀπουσία της. Ἀκόμα καί ὅταν οἱ καταστάσεις ἔφθασαν στὰ ἄκρα, μέ τὴν πυρπόληση τοῦ συνοικισμοῦ Κάμπελ καί τίς κακοποιήσεις ἀνθρώπων, κανένας ἐκκλησιαστικὸς παράγοντας δέν θεώρησε πρέπον νά παρέμβει γιά νά ἀμβλύνει τὰ πάθη: τό ζήτημα δέν ἀφοροῦσε τὴν Ἐκκλησία. Ἡ πολιτική αὐτὴ τῆς «οὐδετερότητας» ἀπέτελεσε ἔκτοτε μιά σταθερὴ ἐπιλογή, ἡ ὁποία καί διατηρήθηκε ὡς τίς μέρες τοῦ Ὀλοκαυτώματος.

Ἡ περίοδος τῆς Κατοχῆς

Ἡ περίοδος τῆς Κατοχῆς ἐνίσχυσε τὴν παρουσία

12. Ἡ ἐλληνική ἐκδοχή κυκλοφόρησε ἀπ' ὅσο γνωρίζουμε τό 1928 καί πολύ σύντομα ἔγιναν ἀνατυπώσεις καί ἐπιανεκδόσεις τῆς ἀρχικῆς μετάφρασης.

13. Βλ. καί Γιάννης Κακουλίδης, «Ἀντισημιτισμός καί ἀντικομμουνισμός στήν Ἑλλάδα τοῦ Μεσοπολέμου», ἀδημοσίευτη μεταπτυχιακὴ ἐργασία, Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Κρήτης.

καί τόν ρόλο τῆς ἑλληνικῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας. Οἱ πολιτικές κυβερνήσεις τῆς ἐποχῆς ἀλλά καί ὁ ἴδιος ὁ κρατικός μηχανισμός εἶδαν τό κύρος καί τήν ἀξιοπιστία τους νά μειώνονται δραματικά σέ αὐτή τήν ἐποχή ἐλλείψεων, πείνας, ἀπελπισίας, φόβου καί κινδύνων. Οἱ κρατικές ὑπηρεσίες ταύτισαν σέ μεγάλο βαθμό τή λειτουργία τους μέ τίς ἀνάγκες τῶν δυνάμεων Κατοχῆς, μέ ἀποτέλεσμα νά ἀντιμετωπίζονται περισσότερο ὡς ὄργανα τῶν τελευταίων παρά ὡς μηχανισμοί παροχῆς δημόσιων ὑπηρεσιῶν πρὸς ὄφελος τῶν πολιτῶν. Μέσα σέ δύσκολες συνθήκες οἱ μηχανισμοί τῆς Ἐκκλησίας ἀνέλαβαν δύσκολο ἔργο στό σημαντικό πεδίο τῆς κοινωνικῆς πρόνοιας. Σέ μιά πρώτη περίοδο διαχειρίστηκαν, σέ συνεργασία μέ τόν κρατικό μηχανισμό, τή διανομή τῆς ὁποίας ἐπισιτιστικῆς καί ὑλικῆς βοήθειας μποροῦσε νά ἐξασφαλιστεῖ, ἐνῶ στή συνέχεια ἀποτέλεσαν οὐσιαστικό παράγοντα στούς μηχανισμούς διανομῆς τῆς βοήθειας τοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ. Ἡ σημασία τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ μηχανισμοῦ ὡς οικονομικοῦ καί κοινωνικοῦ παράγοντα ἐνισχύθηκε σέ σημείο ὥστε, σέ πολλές περιπτώσεις καί σέ πολλούς τομεῖς, ἡ Ἐκκλησία νά προβάλλει ὡς ὑποκατάστατο κρατικῶν λειτουργιῶν οἱ ὁποῖες, ἐκ τῶν πραγμάτων, εἶχαν ἀτονήσει. Ἐξυπακούεται ὅτι μέσα ἀπό αὐτό τόν ἐνισχυμένο ρόλο ἡ Ἐκκλησία ἀποτέλεσε προνομακό συνομιλητή τῶν ἀρχῶν Κατοχῆς, ἕνα εἶδος διαμεσολαβητῆ σέ βαθμό ἐνοχλητικό γιά τήν ἰταλική εἰδικά πολιτική καί τίς φιλοδοξίες της. Ἀπό αὐτήν τή θέση ἡ Ἐκκλησία ἦταν ἴσως ὁ πλέον ἀρμόδιος ἀπό ὅλους τοὺς ἐπίσημους φορεῖς τῆς χώρας γιά νά ἀντιμετωπίσει καί νά διαπραγματευθεῖ τό ἐβραϊκό ζήτημα, ὅταν τό τελευταῖο μπῆκε στήν

κρίσιμη φάση του, στίς ἀρχές τοῦ 1943.

Οἱ δυνάμεις τοῦ Ἄξονα κατέλαβαν τήν Ἑλλάδα τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1941, λίγο πρὶν ἀρχίσει ἡ εἰσβολή στή Σοβιετική Ἐνωση, καί τή χώρισαν σέ τρεῖς ζῶνες κατοχῆς: μία βουλγαρική ζώνη πού περιλάμβανε τή Θράκη καί μέρος τῆς ἀνατολικῆς Μακεδονίας· μία γερμανική πού περιλάμβανε τή Θεσσαλονίκη μέ τήν κοιλάδα τοῦ Ἄξιου, τήν Ἀθήνα μέ τά κοντινά της παράλια καί τό μεγαλύτερο μέρος τῆς Κρήτης· καί μία ἰταλική πού περιλάμβανε ὅλη τήν ὑπόλοιπη ἐπικράτεια, χερσαία καί νησιωτική. Καθώς οἱ ἐπισιτιστικές ἰσορροπίες τῆς χώρας ἐξαρτιόταν σέ σημαντικό ποσοστό ἀπό τίς εἰσαγωγές, ὁ ναυτικός ἀποκλεισμός, σέ συνδυασμό μέ τίς φτωχές δυνατότητες τοῦ χερσαίου μεταφορικοῦ δικτύου, προκάλεσε ἀμέσως ἐλλείψεις κρίσιμων γιά τήν ἐπιβίωση ἀγαθῶν, ἐλλείψεις πού ἐξελίχθηκαν σέ πραγματική τραγωδία κατά τοὺς χειμερινούς μῆνες τοῦ 1941-1942. Ἡ ἐπισιτιστική κατάσταση ἐξομαλύνθηκε στή διάρκεια τοῦ 1942, χάρις σέ συμφωνίες μεταξὺ τοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ καί τῶν ἐμπολέμων πού ἐπέτρεψαν τή μαζική μεταφορά ἀνθρωπιστικῆς βοήθειας διά θαλάσσης στή χώρα. Κατά τή διάρκεια αὐτῆς τῆς περιόδου τό ἐβραϊκό ζήτημα δέν ἀνακινήθηκε ἀπό τίς γερμανικές ἀρχές, τόσο ἐξαιτίας τῆς γενικῆς ἀσάφειας πού ἐπικρατοῦσε ἀκόμα στά ἀνώτερα κλιμάκια τοῦ ναζισμοῦ, ὡς πρὸς τή μορφή τῆς «Τελικῆς Λύσης», ὅσο καί ἐξαιτίας τοπικῶν παραμέτρων.¹⁴ Οἱ Γερμανοί θά ἤθελαν νά

14. Ὁ ἀκριβής προσδιορισμός τῶν ἡμερομηνιῶν στήν κλιμάκωση τῶν μέτρων τῆς «Τελικῆς Λύσης» καί ἡ προοδευ-

αποφύγουν νά προξενήσουν περισσότερα προβλήματα απ' όσα ήδη παρουσίαζε ή κατεχόμενη Ελλάδα, αλλά και νά μή δημιουργήσουν προστριβές μέ τούς Ιταλούς οί όποιοι, στό πλαίσιο του Άξονα, είχαν τή βασική άρμοδιότητα για τά έλληνικά ζητήματα.

Ο διωγμός τών έλληνικών έβραϊκών κοινοτήτων ξεκίνησε από τή Θεσσαλονίκη, πόλη πού βρισκόταν, όπως είδαμε, κάτω από γερμανική διοίκηση. Εκεί ζούσε ή πιό μεγάλη και πιό ιστορική έβραϊκή κοινότητα τής χώρας, κοινότητα πού είχε από αιώνες ταυτιστεί μέ τήν ιστορία τής πόλης: Madre Israel ήταν μία από τίς έπωνυμίες της. Η κοινότητα, προερχόμενη από τή μακρινή Ισπανία τών άρχών του 16ου αιώνα, μιλούσε στην πλειοψηφία της τή δική της γλώσσα, τά «λατίνο», και είχε ισχυρά πολιτιστικά χαρακτηριστικά πού δέν ήταν δυνατόν νά αφομοιωθούν στον νέο «έθνικό» χαρακτήρα τής πόλης. Στά περίχωρα τής τελευταίας είχαν εγκατασταθεί μάλιστα, ιδιαίτερα μετά τό 1922, συμπαγείς προσφυγικοί πληθυσμοί από τή Μικρά Άσία. Όπως ήταν άναμενόμενο, οί προστριβές και οί εντάσεις ανάμεσα στους Έβραίους, παλαιούς κατοίκους τής πόλης, και τούς νεοαφιχθέντες ήταν έμφανεϊς στά λίγα χρόνια τής αναγκαστικής τους συμβίωσης.

Στίς 11 Ιουλίου 1942 όλοι οί άρρενες Έβραίοι κλήθηκαν από τίς γερμανικές άρχές νά συγκεντρωθούν στην πλατεία Έλευθερίας, στό κέντρο τής πό-

τική διαμόρφωση τής πολιτικής μαζικής εξόντωσης περιγράφονται μέ λεπτομέρειες και πλήρη στοιχεία στον τόμο του Christopher Browning, *The Origins of the Final Solution. The Evolution of Nazi Policy, September 1939-March 1942*, Yad Vashem-University of Nebraska Press, 2004.

λης, ώστε νά καταγραφούν και νά είναι διαθέσιμοι για καταναγκαστική εργασία. Σύμφωνα μέ τον Χάγκεν Φλάισερ, οί γερμανικές άρχές αιτιολόγησαν αυτή τήν πρωτοβουλία τους επικαλούμενες μία διαμαρτυρία προερχόμενη από άξιωματούχους τής πόλης, προσωπικότητες και ήγέτες επαγγελματικών και εργατικών ενώσεων, σύμφωνα μέ τήν όποία ό έβραϊκός πληθυσμός απολάμβανε άνισων προνομίων στο κατοχικό καθεστώς.¹⁵ Πάντως, από αυτή τήν ήμέρα και έπειτα, ή έβραϊκή κοινότητα τής πόλης έγινε αντικείμενο πολλαπλών πιέσεων, ταπεινώσεων και έξουθενωτικών μέτρων, ενώ τήν ίδια περίοδο βρίσκονταν στο στάδιο του σχεδιασμού και τής προετοιμασίας πιό λεπτομερή σχέδια ως προς τήν περαιτέρω τύχη της.¹⁶

15. Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και σβάστικα. Η Ελλάδα τής Κατοχής και τής Αντίστασης*, τόμ. Β', Παλαζήσης, Άθήνα 1995, σ. 303-304. Η πληροφορία έλέγχεται καθώς δέν υπάρχει αναφορά σε γερμανικές αρχειακές πηγές για τέτοιου είδους διαμαρτυρία, ύπογεγραμμένη μάλιστα από τον γενικό διοικητή Μακεδονίας, Άθανάσιο Χρυσόχου. Για τό ίδιο θέμα βλ. επίσης, Λεών Περαχία, *Μαζάλ. Απομνημονεύματα από τά στρατόπεδα του θανάτου (1943-1945)*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 15-16.

16. Πολλές εκατοντάδες Έβραίοι στάλθηκαν στη νότια Ελλάδα για νά εργαστούν σε καταναγκαστικά έργα, στο σιδηροδρομικό δίκτυο. Χιλιάδες άλλοι «ένοικιάστηκαν» σε εργολάβους πού είχαν αναλάβει δημόσια ή μή έργα. Η κοινότητα ύποχρεώθηκε νά καταβάλει στις άρχές και σε Γερμανούς άξιωματούχους τεράστια χρηματικά ποσά για νά πετύχει τήν εξαίρεση τών πλέον αδύναμων. Οί δείκτες νοσηρότητας και τής συνεπακόλουθης θνησιμότητας ήσαν έξαιρετικά ύψηλοί στην όλη διαδικασία. Βλ. Χάγκεν Φλάισερ, *ό.π.*, τόμ. Β', σ. 304-305 και πιό αναλυτικές περιγρα-

Τά γεγονότα στή Θεσσαλονίκη άνοιξαν ένα νέο κεφάλαιο στίς σχέσεις τής έλληνικής κοινωνίας, τής έλληνικής πολιτείας και τών άρχών της, και φυσικά τής Έκκλησίας, μέ τίς έβραϊκές κοινότητες. Ένας σημαντικός άριθμός Έλλήνων πολιτῶν, μέ ισότιμη κοινωνική και πολιτική θέση, δεχόταν όλομέτωπη και καταστροφική επίθεση πού παρέπεμπε εϋθέως στόν άφανισμό τους. Από τούς υπόλοιπους Έλληνες, ή συγκυρία άπαιτούσε ξεκάθαρη στάση και άπαντήσεις. Οί τελευταίες σίγουρα δέν ήταν μονολιθικές, και μόνο ως γενικές τάσεις μπορούμε νά τίς περιγράψουμε έδῶ, έχοντας επίγνωση του κινδύνου τής υποτίμησης τών έξαιρέσεων, από τίς άτομικές ή συλλογικές έπιλογές, στήν κατεύθυνση τής στήριξης τών δεινοπαθόντων Έβραίων. Στή Θεσσαλονίκη φαίνεται ότι ό γενικός κανόνας ήταν ή σιωπή και ή «οϋδετερότητα». Σέ μαρτυρίες αναφέρεται ότι στίς 11 Ιουλίου ομάδες χριστιανῶν Θεσσαλονικέων είχαν συγκεντρωθεί γύρω από τήν πλατεία Έλευθερίας για νά παρακολουθήσουν, μέ ικανοποίηση, τίς ταπεινώσεις τών Έβραίων. Είναι άδύνατο, φυσικά, νά προσδιορίσουμε τήν έκταση και τήν ποιότητα του γεγονότος. Τίς επόμενες ήμέρες, οί ταπεινώσεις και τά παθήματα τών Έβραίων έγιναν ανάγνωσμα στίς στήλες τής ναζιστικής έφημερίδας *Νέα Εϋρώπη*, όπου δέν έλειπε ό ειρωνικός ή και σαρκαστικός τόνος και όμολογοϋνταν πράγματα πού οϋτε οί ναζί τής εποχής δέν έπιθυμούσαν

φές στό Γιομτώβ Γιακοέλ, *Άπομνημονεύματα 1941-1943*, έπιμ. Φραγκίσκη Άμπατζοπούλου, *Ίδρυμα Έτς Άχαίμ-Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1993*, σ. 58 κ.ε.

νά όμολογήσουν. Οί αντιδράσεις σέ αϋτήν τή φάση δέν ήταν πολλές και ανάμεσά τους δέν υπήρξε καμία πού νά προέρχεται από τούς παράγοντες τής πόλης, τίς επαγγελματικές και άλλες οργανώσεις ή τήν Έκκλησία.¹⁷ Οί επίσημες άρχές τής πόλης μάλλον θεώρησαν άπόλυτα φυσικά τά όσα συνέβαιναν, ενῶ λίγους μήνες άργότερα πήραν άνοικτά και οί ίδιες μέρος στίς πιέσεις. Τόν Οκτώβριο του 1942 ή Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, πού εκπροσωπούσε στή βόρεια Ελλάδα τήν κυβέρνηση τής Άθήνας, άποφάσισε τήν πλήρη καταστροφή τών έβραϊκῶν νεκροταφείων τής πόλης, ίσως μέ τήν παρότρυνση και όπωσδήποτε μέ τήν ενθάρρυνση τών Γερμανῶν. Οί νεκροί έπρεπε νά προηγηθούν τών —για λίγο ακόμα καιρό— ζωντανῶν, στή φυλετική και θρησκευτική έκκαθάριση τής πόλης. Τό σχετικό αίτημα πάντως ήταν κοινωνικό και τό είχαν θέσει, από τό 1925, οί πρόσφυγες πού κατέκλυζαν τίς συνοικίες γύρω από τά νεκροταφεία. Τό έλληνικό κράτος, μέ αιχμή του δόρατος τό νεοδημιουργηθέν Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, πρόσθεσε τίς δικές του πιέσεις σέ εκείνες τής κοινωνίας. Οί γερμανικές διαθέσεις δημιουργούσαν μία εϋνοϊκή συγκυρία για τήν προώθηση του αιτήματος, ενῶ λίγοι ήσαν εκείνοι πού αισθάνθηκαν άσχημα και ακόμα λιγότεροι εκείνοι πού αντιτάχθηκαν στήν υλοποίησή του. Τόν Νοέμβριο του 1942 ή «έκκαθάριση» τών έβραϊκῶν νεκροταφείων προχώρησε μέσα στή γενική σιωπή, ή

17. Η παθητικότητα τών επίσημων ή ανεπίσημων αντιδράσεων καταγράφεται στα άπομνημονεύματα του Γιομτώβ Γιακοέλ, *ό.π.*, σ. 59-60.

όποια φυσικά συμπεριέλαβε και την Έκκλησία.¹⁸

Μόνο όταν η «Τελική Λύση» άρχισε να μπαίνει στο ύστερο στάδιο της υλοποίησής της, η έλληνική Όρθόδοξη Έκκλησία άντέδρασε στο ζήτημα της τύχης τών Έβραίων της Θεσσαλονίκης. Στίς 25 Φεβρουαρίου 1943 οι γερμανικές άρχές άρχισαν να εφαρμόζουν πρόσθετα μέτρα κατά τών Έβραίων της πόλης. Οι τελευταίοι περιορίστηκαν στο έσωτερικό του γκέτο και υποχρεώθηκαν να φέρουν ως διακριτικό ένα κίτρινο άστέρι. Τό ίδιο άστέρι σημάδευε τά σπίτια, τά διαμερίσματα, τά μαγαζιά και ότιδήποτε άνηκε σέ Έβραίο. Τό Συμβούλιο της έβραϊκής κοινότητας προσέφυγε μεταξύ άλλων και στην όρθόδοξη Έκκλησία, κάνοντας έκκληση στή συνείδηση της τελευταίας. Η έκκληση είχε κάποιο άποτέλεσμα. Σέ πολλές ένορίες της πόλης οι ιερείς καταδίκασαν άμεσα ή έμμεσα τά μέτρα πού λαμβάνονταν ενάντια στους Έβραίους.¹⁹ Οι μικρές αυτές πρωτοβουλίες τών έκκλησιαστικών παραγόντων συνεισέφεραν στή δημιουργία ενός σημαντικού, και μερικές φορές έμπρακτου, ρεύματος συμπάθειας του χριστιανικού πληθυσμού πρós τούς γκετοποιημένους και κακοπαθούντες συμπολίτες του.

Στό μεταξύ στην Άθήνα, την ίδια περίοδο, παρατηρήθηκε κινητικότητα σχετικά μέ τό ζήτημα στο περιβάλλον του άρχιεπισκόπου Δαμασκηνού. Η παρουσία σημαντικών οικονομικών και κοινωνικών

18. Βλ. έπιπροσθέτως και Μπερνάρ Πιερρόν, *Έβραίοι και χριστιανοί στή νεότερη Ελλάδα. Ιστορία τών διακοινοτικών σχέσεων από τό 1821 ως τό 1945*, μετ. Γιώργος Σαρατωιώτης, Πόλις, Άθήνα 2004, σ. 235-239 και 261-263.

19. Γιομτώβ Γιακοέλ, ό.π., σ. 111, 115.

παραγόντων στην έβραϊκή κοινότητα της Άθήνας και η δική τους κινητοποίηση είχε προκαλέσει τή δραστηριοποίηση ισχυρών κέντρων στην πρωτεύουσα. Πολλές προσωπικότητες ή μεμονωμένα άτομα πρόσθεσαν τίς δικές τους διαμαρτυρίες και έκκλησεις στις αντίστοιχες πού προέρχονταν από τίς εκτός γερμανικής ζώνης έβραϊκές κοινότητες της χώρας. Ο παρονομαστής αυτών τών έκκλήσεων συχνά άφοροῦσε εὐθέως τήν Έκκλησία, καθώς γινόταν λόγος για δική της παρέμβαση στην υπόθεση. Η πίεση ήταν μεγάλη και ο Δαμασκηνός αποφάσισε να δράσει²⁰ τόν Μάρτιο του 1943, μήνα πού άρχισε η εκτόπιση τών Έβραίων της Θεσσαλονίκης στα στρατόπεδα του θανάτου. Ός πρώτο βήμα, έπισκέφθηκε

20. Η επίσημη «άναφορά» για τίς δραστηριότητες του άρχιεπισκόπου Δαμασκηνού στή διάρκεια της Κατοχής γράφτηκε μέ μορφή βιογραφίας μετά τόν πόλεμο από τόν έπιφανή λογοτέχνη Ηλ. Βενέζη και κυκλοφόρησε τό 1952: Ηλίας Βενέζης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός. Οι χρόνοι της δουλείας*, Βιβλιοπωλείον της Έστίας, Άθήνα 1981 (α' έκδ: εκδόσεις Άλφα, Άθήνα 1952). Ο άρχιεπίσκοπος είχε στό μεταξύ, κατά τήν περίοδο της Άπελευθέρωσης, διαδραματίσει σημαντικό πολιτικό ρόλο στή χώρα ως άντιβασιλέας, σέ κρίσιμες από κάθε άποψη έποχές. Η βιογραφία του ήταν, έτσι, ένα είδος πολιτικής διαθήκης όπου οι έπιμέρους δραστηριότητες του ιεράρχη άντιμετωπίζονταν μέ εὐνοϊκό, έγκωμιαστικό σχεδόν τρόπο. Οι πρωτοβουλίες πού πήρε τόν Μάρτιο του 1943 κατά της εκτόπισης τών Έβραίων περιγράφονται λοιπόν κάτω από αυτό τό πρίσμα σέ ένα κεφάλαιο (τό 34ο) από τά 44 συνολικά του βιβλίου. Τό κεφάλαιο καταλαμβάνει έφτά μόλις σελίδες, όπου τό ζήτημα σκιαγραφείται απλώς, και εκ τών πραγμάτων υποβαθμίζεται και άπλουστεύεται. Για παράδειγμα, ο άναγνώστης του βιβλίου πληροφορείται: «Στά δύο πρώτα χρόνια της κατο-

τόν Γερμανό πληρεξούσιο έπιτετραμμένο στην 'Αθήνα, Γκύντερ Άλτεμπουργκ, και του έπισήμανε τή δυσαρέσκειά του για τό άπάνθρωπο μέτρο τής εκτόπισης, ζητώντας τή ματαίωση ή τήν άναβολή τών σχετικών μέτρων. Άκολουθώντας τή συνήθη πρακτική όλων τών άξιωματούχων του Ράιχ, ο Άλτεμπουργκ του άπάντησε ότι οι σχετικές άποφάσεις έρχονταν από τά ύψηλά κλιμάκια του έθνικοσοσιαλιστικού κόμματος και του Ράιχ και, ως εκ τούτου, ο ίδιος ήταν άναρμόδιος νά πάρει όποιαδήποτε σχετική πρωτοβουλία.²¹

χής, 1941, 1942, δέν είχε εκδηλωθή καμία ένέργεια τών Γερμανών έναντίον τών Έβραίων. Οι διωγμοί πού γίνονταν έναντίον τους σέ άλλες κατεχόμενες χώρες έφθαναν στην Έλλάδα ως άδέβαιες φήμες» (σ. 259). Η διαπίστωση μπορεί νά καταλήξει στο συμπέρασμα ότι όσα συνέδησαν στους Έβραίους τής Θεσσαλονίκης από τόν Ιούλιο του 1942 και μετά (συγκέντρωση στην πλατεία Έλευθερίας, καταναγκαστική έργασία, καταλήστευση, καταστροφή νεκροταφείων κλπ.) μπορούσαν νά θεωρηθούν —ή και θεωρήθηκαν— «κανονικές», νόμιμες πρακτικές, οι όποιες δέν οδηγούσαν κανέναν σέ άνησυχητικές σκέψεις και συμπεράσματα.

Οι πιέσεις πού δέχθηκε ο άρχιεπίσκοπος ώστε νά αναλάβει πρωτοβουλία πάνω σέ αυτό τό ζήτημα περιγράφονται στις σελίδες 260 και 261 του βιβλίου. Μπορούμε νά παρατηρήσουμε ότι οι άρχικές έναγώνιες εκκλήσεις από τήν έβραϊκή κοινότητα τής Θεσσαλονίκης, αλλά και από τις άλλες έβραϊκές κοινότητες τής χώρας πού βρίσκονταν στην ιταλική ζώνη κατοχής, δέν προκάλεσαν άμεσες αντιδράσεις. Η άπόφαση του άρχιεπισκόπου νά ενεργήσει πάρθηκε μόνο όταν «άρχισαν νά φθάνουν αντιπροσωπεΐες και έπιτροπές Έλλήνων στον Άρχιεπίσκοπο και του ζητούσαν νά επέμβη. Ο Άρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός, πού συμμεριζόταν τά αισθήματα του πομνίου του, ζήτησε νά δη τόν Πληρεξούσιο του Ράιχ [...]» (σ. 261).

Στή συνέχεια ο άρχιεπίσκοπος πήρε τήν πρωτοβουλία νά καλέσει έναν αριθμό έπιφανών παραγόντων τής έλληνικής πολιτικής, έπαγγελματικής και πνευματικής ζωής (τούς πρυτάνεις τών πανεπιστημίων και έπικεφαλής τών άνώτερων σχολών, τούς έπικεφαλής τών έπιμελητηρίων και τών επαγγελματικών ένώσεων, στελέχη τών πνευματικών ιδρυμάτων κ.ο.κ.) για νά συντάξουν και νά προσυπογράψουν δύο κείμενα διαμαρτυρίας, από τά όποια τό ένα θά άπευθυνόταν στον πρωθυπουργό τής κυβέρνησης στην 'Αθήνα Κ. Λογοθετόπουλο και τό άλλο στον Άλτεμπουργκ. Τά κείμενα έπιδόθηκαν στις 23 και τις 24 Μαρτίου, αντίστοιχα.²² Σέ αυτά καταδι-

21. Ηλίας Βενέζης, *ό.π.*, σ. 261.

22. Τά κείμενα παρατίθενται ολόκληρα στον τόμο μέ τή συλλογή έγγραφων του Υπουργείου Έξωτερικών βλ. *Οί Έλληνες Έβραίοι*, *ό.π.*, σ. 265-273. Οι πρώτες άναχωρήσεις σιδηροδρομικών συρμών πού μετέφεραν τούς Έβραίους τής Θεσσαλονίκης προς τήν τραγική μοίρα τους είχαν ξεκινήσει στις 15 Μαρτίου. Τά κείμενα λοιπόν αυτά έπιδόθηκαν «κατόπιν έορτής», χωρίς πιθανότητες νά αναστρέψουν μιá διαδικασία πού είχε ήδη πάρει τόν δρόμο της χωρίς μεγάλες αντιδράσεις. Άς σημειωθεί, έπιπλέον, ότι ο πρωθυπουργός Λογοθετόπουλος βρισκόταν στις τελευταίες ήμέρες τής πρωθυπουργίας του και οι Γερμανοί άναζητούσαν ένα πολιτικό πρόσωπο ευρύτερης έμβέλειας για νά τόν αντικαταστήσουν. Οι διαπραγματεύσεις μέ τόν Ιωάννη Ράλλη ήσαν όπωσδήποτε γνωστές στον Δαμασκηνό, καθώς ίσως και οι όροι πού ο τελευταίος έθετε ώστε νά αναλάβει τήν πρωθυπουργία. Οι όροι αυτοί σχετιζονταν μέ τήν ένίσχυση τών άρμοδιοτήτων τής κατοχικής κυβέρνησης στον τομέα τής διαφύλαξης τής δημόσιας τάξης στή χώρα, τό δικαίωμα της δηλαδή νά σχηματίσει στρατιωτικά σώματα, τά μετέπειτα Τάγματα Άσφαλείας. Η έξελισσόμενη τραγωδία

καζόταν ή εκτόπιση Ἑλλήνων πολιτῶν ἑβραϊκοῦ θρησκευάτος στήν Πολωνία καί ζητοῦνταν ή ἀμεση διακοπή τῶν μέτρων. Ἡ ἐπιχειρηματολογία στά διαδήματα ὑπῆρξε ισχυρή ἀπό νομική, πολιτική καί ἠθική σκοπιά, πλὴν ὁμως ἀφοροῦσε ἀπλῶς καί μόνο τό θεωρητικό ἐπίπεδο. Ἡ ισότητα τῶν Ἑλλήνων πολιτῶν ἀνεξάρτητα ἀπό τίς θρησκευτικές τους πεποιθήσεις δέν ἦταν ἀκριδῶς τό ἐπιχείρημα πού θά μπορούσε νά φέρει ἀποτέλεσμα στίς τότε συνθήκες. Στά κείμενα δέν ὑπῆρχε ή παραμικρή νύξη γιά τυχόν κλιμάκωση τῶν ἀντιδράσεων ἀπό τήν πλευρά τῶν φορέων πού τά ὑπέγραφαν. Δέν ὑπῆρχε, γιά παράδειγμα, ή παραμικρή νύξη γιά παραίτηση τῶν προσώπων αὐτῶν, πολιτικῶν ἢ ἐκκλησιαστικῶν, ἀπό τίς θέσεις πού κατεῖχαν, οὔτε γιά τήν τυχόν δημιουργία προβλημάτων στίς σχέσεις πού ἐκ τῶν πραγμάτων διατηροῦσαν μέ τίς γερμανικές ἀρχές. Αὐτό ἴσχυε, βέβαια, καί γιά τόν ἀρχιεπίσκοπο καί τήν ἡγεσία τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ πιό «σκληρή» προειδοποίηση ἀπευθυνόταν στόν πρωθυπουργό Λογοθετόπουλο καί συνίστατο στήν ὑπόμνηση ὅτι οἱ εὐθύνες του στήν ὑπόθεση αὐτή δέν θά ξεχαστοῦν ἀπό τό ἔθνος.²³ Φυσικά, δέν ὑπῆρχε τέτοιου εἶδους ὑπό-

τῶν Ἑβραίων τῆς Ἑλλάδας δέν ἀπασχόλησε τίς σχετικές διαπραγματεύσεις καί δέν ἐμπόδισε τήν κατάληξη σέ συμφωνία. Στίς 7 Ἀπριλίου τοῦ 1943, ἐνῶ προχωροῦσε μέ ἐντονούς ρυθμούς ή εκτόπιση τῶν Ἑβραίων τῆς Θεσσαλονίκης, ὁ Ἰωάννης Ράλλης ἀνέλαβε πρωθυπουργός τῆς κατεχόμενης Ἑλλάδας.

23. Φυσικά ή σχετική διατύπωση ἦταν ἐξόχως διπλωματική: «Διότι οὐδεὶς, νομίζομεν, δικαιούται νά λησμονῆ ὅτι πᾶσαι αἱ πράξεις τῆς δυσχεροῦς ταύτης περιόδου, ἀκόμη

μνηση στό κείμενο πού ἀπευθυνόταν στόν Γερμανό πληρεξούσιο. Μέσα ἀπό αὐτά τά κείμενα, πού ἀποτέλεσαν τό πιό σημαντικό βῆμα ἐναντίωσης στήν ἐξόντωση τῶν Ἑβραίων τῆς Θεσσαλονίκης ἀπό τήν «ἐπίσημη» Ἑλλάδα, γινόταν σαφές ὅτι τό ἑβραϊκό ζήτημα γινόταν ἀντιληπτό ὡς θέμα ἠθικῆς τάξης, χωρίς ἄλλες συνέπειες γιά τό ἑλληνικό κράτος καί τήν Ἐκκλησία. Ἡ ἐξάπλωση τῆς ἀναταραχῆς τόν ἴδιο καιρό, ή επέκταση τοῦ κινήματος τῆς Ἀντίστασης καί ή κομμουνιστική ἀπειλή ἦταν σαφῶς πιό σημαντικά «ἐθνικά» θέματα γιά τούς ἰθύνοντες τῆς Ἀθήνας ἐκείνους τούς πρώτους μῆνες τοῦ 1943. Ἄς σημειώσουμε παρεμπιπτόντως ὅτι, ὅπως φαινόταν καί ἀπό τά ὑπομνήματα, κανένας ὑψηλόβαθμος ἢ χαμηλόβαθμος παράγοντας τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἢ τῆς Ἐκκλησίας δέν παραιτήθηκε ἀπό τή θέση πού κατεῖχε ἐξαιτίας τῆς εκτόπισης καί τῆς ἐξόντωσης τῶν Ἑβραίων τῆς χώρας.

Ἐάν θεωρήσουμε ἀδύναμες καί κατώτερες τοῦ μεγέθους τῶν πραγμάτων τίς ἀντιδράσεις τῆς Ἐκκλησίας, θά ἦταν καλό νά τίς συγκρίνουμε μέ τίς ἀντίστοιχες τῆς ὑπόλοιπης ἑλληνικῆς κοινωνίας. Ἡ ἀντιφασιστική Ἀντίσταση στή χώρα, μέ βασικό ἐκπρόσωπο τό ἀριστερό ΕΑΜ καί ἡγετική δύναμη τό ΚΚΕ, δέν ἔχανε εὐκαιρία νά καταγγεῖλει τίς ἐγκληματικές πράξεις τῶν κατακτητῶν καί νά ἀποκαλύπτει τά φανερά ἢ καταχθόνια, πραγματικά ἢ φανταστικά, σχέδιά τους ἐνάντια στοὺς Ἕλληνες.

καί ὅσαι κεῖνται ἔξω τῆς θελήσεως καί τῆς δυνάμεως ἡμῶν, θά ἐρευνηθοῦν μίαν ἡμέραν ἀπό τό ἔθνος διά τόν προσήκοντα ἱστορικό καταλογοισμόν [...]: *Οἱ Ἕλληνες Ἑβραῖοι*, ὅπ., σ. 268.

Γιά τόν λόγο αυτό, ὅπως ἀναλύσαμε ἐκτενέστερα στό προηγούμενο κείμενο τοῦ παρόντος βιβλίου, μᾶς ἐντυπωσιάζουν οἱ ἐλάχιστες ἀναφορές γιά τό ζήτημα στόν ἀντιστασιακό Τύπο τῆς ἐποχῆς, ὅπως καί τό γεγονός ὅτι δέν ὑπῆρξε μαζική ἢ ἄλλη κινητοποίηση, μικρῆς ἢ μεγάλης ἔκτασης, ἐνάντια στίς κινήσεις τῶν γερμανικῶν ἀρχῶν.²⁴ Μετά δέ τήν Ἀπελευθέρωση – ἄς τό θυμίσουμε ἀκόμα μία φορά – στό μαρτυρολόγιο τῆς Κατοχῆς γινόταν ἀναφορά σέ ὅλα τά ἐγκλήματα τοῦ στρατοῦ Κατοχῆς, σέ ὅλες τίς μαζικές ἐκτελέσεις ἀμάχων καί τίς καταστροφές χωριῶν (τά Καλάβρυτα, τό Δίστομο, τό Κομμένο Ἄρτας κλπ.), ἀλλά σπάνια ἐντασσόταν στό ἴδιο ἐθνικό μαρτυρολόγιο ἡ ἐξόντωση τῶν Ἑβραίων τῆς Ἑλλάδας. Μέ περισσότερα ἀπό 50.000 θύματα, ἡ ἐξόντωση αὐτή ἀποτελοῦσε, σέ κάθε περίπτωση, τόν βαρύτερο φόρο αἵματος τῆς χώρας στόν βωμό τοῦ πολέμου καί τοῦ ναζισμοῦ. Τό μεγαλύτερο ἐγκλημα τῶν ναζί σέ βάρος Ἑλλήνων δέν καταγράφηκε ὡς τέτοιο.

Εἶναι γεγονός ὅτι τήν ἐποχή τῆς κρίσης οὔτε τό ἀντιστασιακό κίνημα οὔτε οἱ κρατικές ἀρχές οὔτε ὁ παράνομος Τύπος οὔτε ὁ ἐπίσημος κατοχικός ἀντίδρασαν μέ ὁρατούς πολιτικά τρόπους στά ὅσα συνέβαιναν. Συγκριτικά μέ τίς ὅποιες ἀντιδράσεις ὑπῆρξαν στήν υπόλοιπη Εὐρώπη, μπορούμε νά τοποθετήσουμε τίς γενικές ἀντιδράσεις τῆς ἐλληνικῆς

24. Βλ. ἐδῶ, στό προηγούμενο κεφάλαιο, ἀλλά καί τή διατριβή τῆς Ὀντέτ Βαρών, ἐκδεδομένη σέ ἐμπλουτισμένη μορφή: Ὀντέτ Βαρών, *Ἑλληνικός νεανικός τύπος (1941-1945)*. Καταγραφή, 2 τόμοι, Ἱστορικό Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολαίας, Ἀθήνα 1995.

κοινωνίας πολύ χαμηλά καί νά τίς θεωρήσουμε παθητικές καί, ὅπως οἱ ἀριθμοί μαρτυροῦν, ἀναποτελεσματικές. Καί ὅμως, ἡ περίοδος τῆς ἀνοιξης καί τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 1943 ἦταν, μέ πολιτικούς ὅρους, ἡ πιό ἐκρηκτική σέ ὅλη τή διάρκεια τῆς Κατοχῆς. Μαζικές κινητοποιήσεις, διαδηλώσεις, ἀπεργίες καί κάθε μορφή πολιτικῆς ἀνυπακοῆς μετέβαλαν τίς πόλεις τῆς χώρας σέ πεδίο ἀναμετρήσεων καί ταραχῶν, ἐνῶ στήν ὑπαιθρο ἡ ἐνοπλη Ἀντίσταση δημιουργοῦσε τήν Ἐλεύθερη Ἑλλάδα. Ἡ ἀναταραχή εἶχε ὡς παρονομαστή ἓνα εὐρύ φάσμα αἰτημάτων – μέ οἰκονομικό βέβαια, ἀλλά καί προφανέστατο πολιτικό χαρακτήρα. Ὑπῆρξαν, γιά παράδειγμα, ἀληθινές ἐξεγέρσεις ἐνάντια στήν πολιτική ἐπιστράτευση ἢ ἐνάντια στή διεύρυνση τῆς βουλγαρικῆς ζώνης κατοχῆς, μέ τή συμμετοχή δεκάδων χιλιάδων διαδηλωτῶν στίς πόλεις, καταλήψεις καί καταστροφές δημοσίων κτιρίων καί σκληρότατες συγκρούσεις μέ τίς δυνάμεις τῆς τάξεως καί τά κατοχικά στρατεύματα. Ἀντίθετα, δέν ὑπῆρξε πουθενά κινητοποίηση γιά τή ματαίωση τῆς ἐκτόπισης τῶν Ἑβραίων καί πουθενά τό αἶτημα αὐτό δέν ἐνσωματώθηκε στούς στόχους τῶν διαδηλωτῶν, ἀπεργῶν καί ἐξεγερμένων. Τό Ὀλοκαύτωμα στήν ἐλληνική ἐκδοχή του – ὅσον ἀφορᾶ τή Θεσσαλονίκη – ἦταν, στήν πράξη, ἡ μόνη ἴσως σημαντική ἀπόφαση τῶν δυνάμεων Κατοχῆς πού συνάντησε τόσο μικρή ἀντίσταση, τόση σιωπή καί κοινωνική παθητικότητα στήν κατεχόμενη Ἑλλάδα. Μέσα σέ αὐτό τό γενικό κλίμα δέν θά μπορούσε νά περιμένει κανείς ἀπό τήν Ἐκκλησία νά πράξει κάτι περισσότερο ἀπό τά ἐλάχιστα πού ἔπραξε.

Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός βρέθηκε ἀντιμέτωπος μέ τό ἐβραϊκό ζήτημα ἀκόμα μία φορά. Νωρίς τήν ἀνοιξη τοῦ 1944 οἱ Γερμανοί, πού στό μεταξύ, μετά τήν ἰταλική κατάρρευση, εἶχαν ἀποκτήσει τόν ἔλεγχο σέ ὁλόκληρη τήν ἑλληνική ἐπικράτεια, ἀποφάσισαν νά ἐφαρμόσουν τήν «Τελική Λύση» στήν Ἀθήνα καί τίς πόλεις τῆς νότιας Ἑλλάδας. Οἱ Ἑβραῖοι τῆς πρωτεύουσας ἦταν λιγότεροι ἀπό ἐκείνους τῆς Θεσσαλονίκης, οἱ κοινοτικοί τους δεσμοί πιά χαλαροί, καί γενικά ἦταν πιά ἀφομοιωμένοι στόν πληθυσμό τῆς πόλης. Ἐπιπλέον ἡ ἐκβάση τοῦ πολέμου φαινόταν πλέον καθαρότερα, οἱ πολιτικές ἐπιλογές τῶν Ἀθηναίων ἦσαν πιά ξεκάθαρες, ἐνῶ δέν ὑπῆρχαν ἐδῶ ἀνταγωνισμοί ἀνάμεσα σέ Ἑβραίους καί πρόσφυγες, ὅπως στή Θεσσαλονίκη. Ἡ συμπαράσταση λοιπόν πού βρῆκαν, ἀπό τόν χριστιανικό πληθυσμό τῆς πόλης, οἱ διωκόμενοι ἦταν σαφῶς πιά σημαντική ἀπό τήν ἀντίστοιχη τῶν ὁμοθρήσκων τους στή Θεσσαλονίκη, ἕνα χρόνο νωρίτερα. Ἡ διάθεση γιά ἐνεργό ὑποστήριξη τοῦ ἐβραϊκοῦ πληθυσμοῦ περιέλαβε καί τίς ἐπίσημες ἀρχές τοῦ κατοχικοῦ κράτους καί τήν Ἐκκλησία. Ἡ Ἀστυνομία, λόγου χάρι, φαίνεται πώς ἐξέδωσε μεγάλο ἀριθμό ψεύτικων πιστοποιητικῶν καί δελτίων ταυτότητας, πού βοηθοῦσαν στήν ἀπόκρυψη τοῦ θρησκευματος ἢ τῶν στοιχείων τῶν διωκόμενων. Ἡ Ἀρχιεπισκοπή δραστηριοποιήθηκε ἀπό τή δική της πλευρά χορηγώντας, ἔπειτα ἀπό πρωτοβουλία τῆς ἡγεσίας της, πιστοποιητικά βαπτίσματος (προχρονολογημένα, πολύ πρῖν τόν πόλεμο), μέ βάση τά ὅποια ἡ διοίκηση μποροῦσε νά ἐκδώσει νέα στοιχεῖα γιά τούς Ἑβραίους.²⁵

Αὐτές οἱ πρακτικές παραπέμπουν σέ ἕνα βασικό

χαρακτηριστικό τῆς συνδρομῆς τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας πρὸς τούς διωκόμενους Ἑβραίους. Σέ γενικές γραμμές, οἱ δυνάμεις τῆς Ἀντίστασης, οἱ ἀτομικές πρωτοβουλίες ἀλλά καί ἕνα μέρος τοῦ κρατικοῦ διοικητικοῦ μηχανισμοῦ σπάνια ἀρνήθηκαν νά συνδράμουν διωκόμενους Ἑβραίους σέ προσωπική, ἀτομική βάση. Στήν Ἐλεύθερη Ἑλλάδα, στίς ζῶνες δηλαδή πού βρισκόνταν κάτω ἀπό τόν ἔλεγχο τῶν ἀνταρτῶν, ὑπῆρχε μιά διαρκῆ καί ἐντονη διάθεση ἀποδοχῆς καί ὑποστήριξης ὅσων Ἑβραίων κατέφευγαν ἐκεῖ.²⁶ Τό μεγάλο μέρος τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, συμπεριλαμβανομένης καί τῆς Ἐκκλησίας, ἐνῶ παρουσιαζόταν διστακτικό καί ἀρνητικό στήν προοπτική εἰδικῶν μαχητικῶν κινητοποιήσεων γιά τήν προάσπιση τῶν ἐβραϊκῶν κοινοτήτων ἀπό μέτρα πού ἐφήρμοζαν εἰς βάρος τους οἱ κατακτητές, δέν

25. Ἡλίας Βενέζης, Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός, ὁ.π., σ. 269. Ἡ Ἐκκλησία ἐξέδωσε περίπου 560 πιστοποιητικά αὐτοῦ τοῦ εἶδους. Βλ. ἐπίσης Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα καί σβάστικα*, ὁ.π., τόμ. Β', σ. 327. Οἱ περισσότερες ἀπό αὐτές τίς πιστοποιήσεις βαπτίσματος ἦταν εἰκονικές καί δέν ὑποχρέωναν σέ τίποτα τόν ἐπωφελοῦμενο. Πολλές ἄλλες φορές ὁ ἀρχιεπίσκοπος πῆρε σωτήριες πρωτοβουλίες σέ ἀτομικές ἢ εἰδικές περιπτώσεις, εἰδικά σέ ζητήματα ὅπου ἦταν σημαντική ἡ γνώμη τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως λ.χ. στοὺς μειοψηφικούς γάμους. Βλ. ἐπίσης Πολυχρόνης Ἐνεπεκίδης *Τό Ὀλοκαύτωμα τῶν Ἑβραίων τῆς Ἑλλάδας, 1941-1944*, Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἐστίας, Ἀθήνα 1996, σ. 55-56, 59 κ.ε.

26. Ὅπως σημειώσαμε καί σέ προηγούμενο κεφάλαιο, ἡ δήλωση ὅτι πρόκειται γιά διωκόμενους Ἑβραίους ἀνοίγει τίς πόρτες τῆς Ἐλεύθερης Ἑλλάδας σέ προερχόμενους ἀπό τίς πόλεις μέ τόση εὐκολία ὥστε τό «κλειδί» αὐτό χρησιμοποιήθηκε εὐρέως ἀπό πολιτικούς ἀντιπάλους τῆς Ἀντίστασης, μαυραγορίτες ἢ καί πράκτορες τοῦ κατακτητῆ.

δίστασε, τήν ίδια στιγμή, νά συνδράμει διωκόμενους. Σέ δύσκολους καί επικίνδυνους καιρούς αὐτή ἡ συνδρομή ἦταν ὁ κανόνας, καί οἱ ἀντιστασιακές ὀργανώσεις, ἄφωνες μπροστά στίς ἐξελίξεις, ἐπένδυσαν ὀργανωτικές προσπάθειες σέ αὐτήν τή συνδρομή. Μποροῦμε νά συμπεράνουμε, χωρίς μεγάλο κίνδυνο σφάλματος, ὅτι ἡ ἐλληνική κοινωνία δέν ἀκολούθησε τίς ἀντισημιτικές διαθέσεις τῶν ναζί κατακτητῶν ἀλλά, πιό ἀπλά, θεώρησε ὅτι τά προβλήματα πού εἶχαν οἱ Γερμανοί μέ τίς ἐβραϊκές κοινότητες ἦταν ἓνα «ἐσωτερικό» τους ζήτημα καί ὄχι μιᾶ ἐθνική – γιά τούς Ἕλληνες καί τήν Ἑλλάδα – υπόθεση.

Στίς ἐπαρχιακές πόλεις

Μέ ἐξαίρεση τό πολεοδομικό συγκρότημα τῆς Ἀθήνας καί τοῦ Πειραιᾶ καθώς καί ἐκεῖνο τῆς Θεσσαλονίκης, οἱ υπόλοιπες πόλεις τῆς Ἑλλάδας ἦταν μικρές ἢ μέτριες σέ μέγεθος. Ἀκόμα καί οἱ πιό σημαντικές δέν εἶχαν παρά 10.000-30.000 κατοίκους. Ἡ ὑπαρξη ἐβραϊκῶν κοινοτήτων μερικῶν ἑκατοντάδων ἀτόμων ἀποτελοῦσε σημαντικό στοιχεῖο στίς κατά κανόνα κλειστές αὐτές ἐνότητες, ὅπου ἡ καθημερινή ζωή, οικονομική καί κοινωνική, ἐπικεντρωνόταν γύρω ἀπό τά ἐμπορικά κέντρα τους, τήν ἀγορά καί τήν κεντρική πλατεία. Οἱ ιεράρχες τῆς Ἐκκλησίας εἶχαν ἀναλάβει κατά τή διάρκεια τῆς Κατοχῆς ἀκόμα καί διοικητικά καθήκοντα καί ἡ ἀντίδρασή τους σέ ὅ,τι συνέβαινε ἀποκτοῦσε καίρια σημασία.

Ὁ Βόλος, γιά παράδειγμα, ἦταν λιμάνι καί μιᾶ

ἀπό τίς μεγάλες πόλεις τῆς Θεσσαλίας, ὅπου ἡ ἐβραϊκή κοινότητα ἀριθμοῦσε περισσότερα ἀπό 1.000 μέλη πρὶν τόν πόλεμο. Οἱ διωγμοί ἐδῶ ἄρχισαν μόλις τήν ἀνοιξη τοῦ 1944. Πολλοί ἦσαν οἱ παράγοντες πού ὀδήγησαν τελικά στή σωτηρία τῶν δύο τρίτων ἀπό τά μέλη τῆς κοινότητας.²⁷ τό ἀντιστασιακό κίνημα, τό ΕΑΜ, ἦταν ἤδη πολύ ἰσχυρό τόσο στήν πόλη τοῦ Βόλου ὅσο καί στά κοντινά βουνά, τό Πήλιο καί τήν Ὀθρυ, οἱ Ἑβραῖοι τῆς πόλης δέν ἦταν περιορισμένοι σέ γκέτο, ἡ τύχη τῶν ὁμοθρήσκων τους πού εἶχαν νωρίτερα ἐκτοπιστεῖ ἦταν σχεδόν γνωστή σέ ὅλους καί ἡ τοπική κοινωνία ἐπέδειξε ἰσχυρό πνεῦμα ἀλληλεγγύης. Ἡ διαφυγή ἐβραϊκῶν οἰκογενειῶν στά γύρω χωριά καί τό κρύψιμο πολλῶν στήν ἴδια τήν πόλη ἦταν σπουδαῖο γεγονός γιά τήν πόλη τοῦ Βόλου. Ξεκινώντας ἀπό αὐτό, αἰσθανόμαστε λίγο ἀμήχανοι ὅταν ὁ τοπικός μητροπολίτης Ἰωακείμ, στά ἀπομνημονεύματά του γιά τήν περίοδο, πού ἐκδόθηκαν τό 1950, δέν ἔχει νά πεῖ οὔτε μία λέξη γιά τήν υπόθεση – καί φυσικά δέν ἀναφέρει τίποτα γιά τόν ρόλο τῆς Ἐκκλησίας σέ αὐτήν τή σωτήρια κινητοποίηση.²⁸

27. Λιγότερα ἀπό 300 ἄτομα ἐκτοπίστηκαν τελικά.

28. Ἰωακείμ Δημητριάδος, *Μεταξύ κατακτητῶν καί ἀνταρτῶν*, Ἀθήνα 1950. Συγκριτικά βλ. Νίτσα Κολιοῦ, *Ἄγνωστες πτυχές τῆς Κατοχῆς καί τῆς Ἀντίστασης. Ἱστορική ἐρευνα γιά τό νομό Μαγνησίας*, τόμ. Α', Βόλος 1985, σ. 146-147. Ἡ σιωπή τοῦ Ἰωακείμ μπορεῖ πιθανόν νά ἐξηγηθεῖ ἀπό τό γεγονός ὅτι τό ΕΑΜ καί οἱ ὀργανώσεις του πρωτοστάτησαν στή διάσωση τῶν Ἑβραίων τοῦ Βόλου. Στά 1950, λίγο μετά τό τέλος τοῦ Εμφυλίου Πολέμου, ὁ ιεράρχης θεώρησε ἴσως «ἀνάρμοστο» νά ὑπενθυμίσει, ἔστω καί ἔμμεσα, θετικές δραστηριότητες τῶν κομμουνιστῶν.

Ἡ Κέρκυρα εἶναι ἄλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα. Στὴν πόλη ὑπῆρχε μὴ ἀπὸ τὶς πιὸ σημαντικές ἐβραϊκές κοινότητες τῆς χώρας, περίπου 2.000 ἄτομα, πού κατοικοῦσαν σέ ξεχωριστή συνοικία καὶ μιλοῦσαν ἓνα ἰδίωμα τὸ ὁποῖο περιεῖχε πολλές ἰταλικές λέξεις. Γιά τὴν περίπτωση αὐτή καὶ τὴν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Ἐκκλησίας ἔχουμε ἀρκετές πηγές: ὁ τότε μητροπολίτης Μεθόδιος Κοντοστάνας ἐξέδωσε ἓναν τόμο ἐμπλουτισμένο μὲ πολλά ἀρχαιολογικά ὑλικά, ἐνῶ πιὸ πρόσφατα, στή μελέτη του γιά τὴν Κατοχή, ὁ Μάρκ Μαζάουερ πρόσθεσε στοιχεῖα γιά τὴν περίπτωση προερχόμενα ἀπὸ γερμανικές πηγές.²⁹

Ἡ ἐβραϊκή κοινότητα τῆς Κέρκυρας ἦταν μὴ ἀπὸ τὶς παλαιότερες στὴν Ἑλλάδα. Εἶχε ἤδη πέσει θύμα ἐντονῶν ἀντισημιτικῶν ταραχῶν στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1890. Ἡ ἡρεμία πού ἀκολούθησε ἔκτοτε, γιά μισό αἰῶνα, στίς σχέσεις χριστιανῶν καὶ Ἑβραίων, δέν εἶχε ἐξαλείψει τὰ παλαιὰ ἀντιεβραϊκά ἀνακλαστικά μέρη τοῦ πληθυσμοῦ. Στὴν πρώτη φάση τῆς Κατοχῆς τὸ νησί βρέθηκε ὑπὸ ἰταλική διοίκηση, μὲ σχεδόν δηλωμένες τὶς προθέσεις τῆς Ρώμης νά προχωρήσει στὴν προσάρτησή του

29. Μεθόδιος Κοντοστάνας (Ἐπίσκοπος Κερκύρας καὶ Παξῶν), *Ἀρχεῖον καὶ καθημερινὰ περιστατικά γεγονότα ἐπὶ ἰταλικῆς καὶ γερμανικῆς κατοχῆς, Κέρκυρα 1949*. Μάρκ Μαζάουερ, *Στὴν Ἑλλάδα τοῦ Χίτλερ. Ἡ ἐμπειρία τῆς Κατοχῆς, 1941-1944*, μετ. Κώστας Κουρεμένος, Ἀλεξάνδρεια, Ἀθήνα 1994, σ. 282-283, ὅπου περιλαμβάνεται ἡ μαρτυρία τοῦ Ἀαρὼν Ἀρμάντο (1988) γιά τὰ γεγονότα στὸ νησί ἀπὸ ἐβραϊκή σκοπιά. Ἐπίσης, στοιχεῖα στὸ Π. Ἐνελεκίδης, ὁ.π., σ. 163-166.

στὴν ἰταλική ἐπικράτεια. Ἡ ἄφιξη τῶν Γερμανῶν ἐγένετο μὲ τρόπο δραματικό, καθὼς ἡ ἰταλική φρουρὰ τοῦ νησιοῦ ἀντιστάθηκε, μὲ ἀποτέλεσμα σκληρές πολεμικές συγκρούσεις ἀλλὰ καὶ τὸν καταστροφικό βομβαρδισμό τῆς πόλης ἀπὸ τὴ γερμανική ἀεροπορία. Ἡ γειτνίαση μὲ τὶς συμμαχικές δυνάμεις καὶ ἡ ἰεράρχηση προτεραιοτήτων ἀπὸ τὴ γερμανική πλευρὰ καθυστέρησαν τὴν ἐφαρμογή τῆς «Τελικῆς Λύσης» σέ βάρος τῶν Ἑβραίων τῆς Κέρκυρας. Ὡς τὴν ἀνοιξη τοῦ 1944 δέν πάρθηκαν εἰδικά μέτρα ἐνάντια στὴν ἐβραϊκή κοινότητα, γεγονός πού δημιούργησε ψευδαισθήσεις ὡς πρὸς τὶς προθέσεις τῶν Γερμανῶν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, οἱ Ἑβραῖοι τοῦ νησιοῦ εἶχαν τὸν καιρὸ νά παρακολουθήσουν τὴν τύχη τῶν ὁμοθρήσκων τους στὴν ὑπόλοιπη χώρα.

Ἡ ἐκτόπιση τῶν Ἑβραίων τῆς Κέρκυρας εἶχε ὁρισμένα ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά. Ἡ ἀπόφαση γιά τὴν ἐναρξη τῆς ἐπιχείρησης πάρθηκε τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1944, μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἐκτόπισης τῆς κοινότητας τῶν Ἰωαννίνων. Ἀλλὰ, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Μαζάουερ, στὴν περίπτωση πού ἐξετάζουμε ξέσπασε μὴ ἀσυνήθιστη διαμάχη. Ὁ στρατιωτικός διοικητὴς τοῦ νησιοῦ Ὁμπερστ Ἐμλ Γαίγκερ ἀρχισε νά ἐπικαλεῖται μὴ σειρὰ ἀπὸ τεχνικά καὶ πολιτικά ἐπιχειρήματα ἐνάντια στὴν ἐφαρμογή τῆς ἀπόφασης. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νά καθυστερήσει ἡ ἐπιχείρηση ὡς τὰ μέσα Ἰουνίου καὶ νά δημιουργηθεῖ, στὸ ἐνδιάμεσο, μὴ εἰδική «μεταβατική» κατάσταση στὴν πόλη. Οἱ ἀντιδράσεις τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὁρισμένων χριστιανῶν στὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς περιόδου παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον.

Ἡ πρώτη φορά πού ὁ μητροπολίτης Μεθόδιος χρειάστηκε νά παρέμβει ὑπὲρ τῆς ἰσραηλιτικῆς κοι-

νότητας ήταν την 1η 'Απριλίου του 1943. Τότε, μετά από παράκληση του ραβίνου της πόλης, ο Μεθόδιος συνέταξε μιά εγκύκλιο που αναγνώσθηκε στις ένορίες κατά τή λειτουργία της Κυριακής και στην όποια καταδικάζονταν εκείνοι που κατέστρεφαν τό έβραϊκό νεκροταφείο της πόλης για νά προμηθευτούν οικοδομικά ύλικά – τουβλα και πέτρες. Η εγκύκλιος υπογράμμιζε τόν σεβασμό που πρέπει νά τρέφουν οι χριστιανοί για όλες τις άλλες θρησκείες.³⁰ Οι αυθαιρεσίες σέ βάρος του έβραϊκού νεκροταφείου ήταν ένα πρώτο δείγμα τών αυξανόμενων αντισημιτικῶν αισθημάτων σέ μερίδα της τοπικής κοινωνίας.

Καθώς γίνονταν γνωστές οι διαδοχικές εκτοπίσεις τών έβραϊκῶν κοινοτήτων από τούς κατακτητές στην ήπειρωτική χώρα (στην Πρέβεζα, τά Γιάννενα κλπ.), πολλαπλασιάστηκαν οι αντισημιτικές ενέργειες στό ίδιο τό νησί. Ένω παρατείνονταν οι ένδογερμανικές συζητήσεις για τήν εκτόπιση, ταυτόχρονα αυξανόνταν οι πιέσεις στόν έβραϊκό πληθυσμό. Πέρα από τή γενική απαξίωση τών ανθρώπων, πολλαπλασιάζονταν τά κρούσματα κλοπῶν ή και καταλήστευσης σέ βάρος τών έβραϊκῶν περιουσιῶν ένῶ, μέ διάφορα προσχήματα και υποσχέσεις, Γερμανοί αξιωματοῦχοι αλλά και Έλληνες συνεργάτες, παράγοντες και μή, αποσποῦσαν χρηματικά ποσά από Έβραίους – μιά διαδικασία που τήν είδαμε νά επαναλαμβάνεται, σέ όλες τις αντίστοιχες περιπτώσεις, σέ κάθε γωνιά της ναζιστικής Εὐρώπης. Κάθε είδους διακρίσεις σέ βάρος τών Έβραίων γί-

30. Μεθόδιος Κοντοστάνος, *ὄ.π.*, σ. 152-153.

νονταν κοινωνικά αποδεκτές. Τήν 1η 'Ιουνίου του 1944, έπτά Έβραίοι φορτοεκφορτωτές κατέφυγαν στόν μητροπολίτη για νά του ζητήσουν νά μεσολαβήσει ὥστε νά διατηρήσουν τήν άδεια εργασίας τους. Τό σωματείο στό όποιο ανήκαν, και μέσα από τό όποιο είχαν δικαίωμα εργασίας, μέ πρωτοβουλία του προέδρου του, είχε διαγράψει αυτά τά 7 (από τά 52 συνολικά) μέλη της δύναμής του, στερώντας τους έτσι τό δικαίωμα εργασίας. Όπωσδήποτε, ό αποκλεισμός αυτός δέν προερχόταν από γερμανική πρωτοβουλία. Ό μητροπολίτης άπευθύνθηκε στις ελληνικές αρχές του νησιού, και ειδικά στόν νομάρχη, ζητώντας του νά άρθει ό αποκλεισμός τών Έβραίων εργαζόμενων.³¹ Η ενέργεια αυτή της Έκκλησίας δέν έπρόκειτο νά έχει συνέχεια, καθώς τήν πρόλαβαν τά γεγονότα. Στην πόλη έφθασε από τήν Άθήνα ό αξιωματικός τών SD T. Μπύργκερ, μέ σκοπό νά κάμψει τις όποιες αντιρρήσεις του στρατιωτικού διοικητή και νά επιβλέψει προσωπικά τήν εκτόπιση τών Έβραίων.³² Η επιχείρηση ξεκίνησε άμέσως και στις 8 του μήνα, παρά τις νέες διαμαρτυρίες του μητροπολίτη, ό έβραϊκός πληθυσμός συγκεντρώθηκε στό Παλαιό Φρούριο της πόλης. Από εκεί, λίγες ήμέρες αργότερα, ξεκίνησε τό μακρύ ταξίδι τών Κερκυραίων αυτών για τά στρατόπεδα του θανάτου. Από ένα σύνολο 1.800-2.000 Έβραίων μόλις 120 επέζησαν.

31. Στο ίδιο, σ. 420 (έγγραφο αρ. 171): έπιστολή του μητροπολίτη προς τόν νομάρχη Κερκύρας, 2 'Ιουνίου 1944. Για άλλες αντισημιτικές συμπεριφορές στην Κέρκυρα τήν ίδια περίοδο βλ. Χ. Φλάισερ, *ὄ.π.*, τόμ. Β', σ. 338-339.

32. Μάρκ Μαζάουερ, *ὄ.π.*, σ. 283.

Στή διάρκεια τῆς ἐπιχείρησης ὁ Μεθόδιος ἐξακολουθοῦσε νά παρεμβαίνει μέ διαδήματα στίς γερμανικές ἀρχές, χωρίς νά πετύχει τίποτε περισσότερο ἀπό μιά ὑπόσχεση γιά ἀνθρώπινες συνθήκες μεταχείρισης αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων στή διάρκεια τοῦ μακρινοῦ ταξιδιοῦ τους. Σέ ἀντάλλαγμα αὐτῆς τῆς ἀόριστης ὑπόσχεσης, ἡ ὁποία βέβαια ξεχάστηκε πολύ γρήγορα, ὁ Γερμανός διοικητής ζήτησε ἀπό τόν μητροπολίτη νά συμμετάσχει στήν ἀντικομμουνιστική ἐκστρατεία πού εἶχαν ξεκινήσει οἱ ἀρχές Κατοχῆς ἐκείνη τήν ἐποχή. Ὁ Μεθόδιος συμφώνησε· καί πραγματικά, στά κηρύγματά του τῶν ἐπόμενων ἡμερῶν, ἐπικεντρώθηκε στήν καταδίκη τῶν «ξενόφερτων θεωριῶν καί τῆς κοινωνικῆς ἀναταραχῆς». Φρόντισε μάλιστα νά ἐκδοθεῖ καί ἓνα φυλλάδιο στό ἴδιο πνεῦμα. Αὐτές οἱ κινήσεις καλῆς θέλησης ἐλάχιστα βοήθησαν τούς Ἑβραίους τῆς Κέρκυρας στό τελικό τους ταξίδι. Ἀντίθετα, κατέδειξαν τά ὅρια μέχρι τά ὁποῖα μπορούσε νά κινηθεῖ ὁ τοπικός ἱεράρχης στήν προσπάθειά του νά ἐκφράσει τήν ἀποδοκιμασία του στίς ναζιστικές πρακτικές.³³

Στή Ζάκυνθο, τό νοτιότερο νησί τῶν Ἰονίων, ἡ τύχη τῆς ἐβραϊκῆς κοινότητας ἦταν σαφῶς καλύτερη. Ὁλόκληρος σχεδόν ὁ ἐβραϊκός πληθυσμός τοῦ νησιοῦ, περίπου 250 ἄτομα, διασώθηκε. Θά ἦταν δύσκολο νά ἀποδώσουμε αὐτή τήν ἐξέλιξη σέ ἓναν ἀποκλειστικά παράγοντα ἢ ὀργάνωση. Ἡ Ἐκκλη-

33. Μεθόδιος Κοντοστάνας, ὁ.π., σ. 432-433. Ὁ Γερμανός διοικητής φαίνεται μάλιστα ὅτι τοῦ ζήτησε ἐπίσης νά καταγγεῖλει τούς ἀεροπορικούς βομβαρδισμούς τῶν Συμμάχων.

σία, οἱ ἐλληνικές ἀρχές καί ἓνα σημαντικό μέρος τῆς τοπικῆς χριστιανικῆς κοινωνίας ἔκαναν ὅ,τι περνοῦσε ἀπό τό χέρι τους γιά νά πετύχουν αὐτό τό ἀποτέλεσμα. Καί πάλι ὅμως κάτι τέτοιο δέν θά ἦταν δυνατό ἂν δέν ἔβρισκαν συνδρομή καί στήν ἀπέναντι πλευρά. Ὁ συμπληρωματικός παράγοντας ἦταν ἡ στάση τοῦ Γερμανοῦ διοικητῆ τῆς ἀπομονωμένης φρουρᾶς τῆς Ζακύνθου, μαζί μέ τή γεωγραφική θέση τοῦ νησιοῦ πού ἔκανε ἐξαιρετικά ἐπισημαστέες τίς θαλάσσιες ἐπικοινωνίες.³⁴

Θά ἦταν ἴσως περιττό νά πολλαπλασιάσουμε τά τοπικά παραδείγματα γιά νά προσδιορίσουμε τή στάση τῆς ἐλληνικῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας ἀπέναντι στό Ὀλοκαύτωμα. Δύσκολα ξεχωρίζουν οἱ ἐπιμέρους στάσεις, πράξεις καί συμπεριφορές ἀπό τό γενικό περίγραμμα, εἴτε αὐτό ἀφορᾷ τήν Ἐκκλησία εἴτε τίς δημόσιες ὑπηρεσίες καί τή διοίκηση εἴτε τίς ἀντιστασιακές ὀργανώσεις εἴτε τήν κοινωνική πλειοψηφία. Σέ κάθε περίπτωση, τό κυρίαρχο αἶσθημα ἦταν ὅτι αὐτό πού συνέβαινε μέ τούς Ἑβραίους ἦταν δυσάρεστο, θλιβερό, ἠθικά καί πολιτικά ἐπιλήψιμο ἀλλά δέν ἐπρόκειτο γιά καίριο ζήτημα. Ἡ ἐλληνική κοινωνία καί οἱ φορεῖς της παρατηροῦσαν τά ὅσα συνέβαιναν ἀπό κάποια ἀπόσταση καί κανένας δέν σκέφτηκε νά τοποθετήσει τήν ἀντίδραση στά συμβαίνοντα ἀνάμεσα στίς πρῶτες προτεραιότητες. Ἡ ἐξόντωση τῶν ἀλλόθρησκων αὐτῶν συμπο-

34. Χάγκεν Φλάισερ, ὁ.π., τόμ. Β', σ. 338.

λιτῶν δέν ἀποτελέσσε ἐθνικό ἢ καίρια πολιτικό θέμα. Κανένας ἐπίσης δέν θεώρησε ὅτι ἡ ἀποτυχία τῶν θεσμῶν καί τῶν ἰθυνόντων νά διασώσουν τή ζωή, τίς περιουσίες, τήν ἀνθρώπινη ὑπόσταση 50.000-60.000 χιλιάδων Ἑλλήνων πολιτῶν ἀποτελοῦσε μείζονα συλλογική καί ἀτομική ἀποτυχία, καί φυσικά κανένας δέν ἀναζήτησε εὐθύνες καί τίς συνεπακόλουθες κυρώσεις. Κανένας, ἄς τό ὑπενθυμίσουμε, δέν αἰσθάνθηκε τήν ἀνάγκη νά παραιτηθεῖ ἀπό τή θέση εὐθύνης πού κατεῖχε ἐξαιτίας τῶν ἐξελίξεων. Οἱ ἀναποτελεσματικές καί σέ σημαντικό ποσοστό κινούμενες στή σφαίρα τῆς θεωρίας παρεμβάσεις τῶν ἰθυνόντων, πολιτικῶν καί ἐκκλησιαστικῶν, θεωρήθηκαν ἐπαρκῆς ἀντίδραση στά συμβαίνοντα. Γιά ὅλους αὐτούς, ἐπρόκειτο γιά πρόβλημα τοῦ γείτονα, ὄχι δικό τους.

Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἡ Ἐκκλησία, ὅπως καί οἱ πολιτικές καί διοικητικές ἀρχές τῆς χώρας συνέχισαν νά ἀσχολοῦνται μέ τό ἐβραϊκό ζήτημα σάν νά ἐπρόκειτο γιά ἀπλό διοικητικό ζήτημα, πρόβλημα διαχείρισης καί τίποτε ἄλλο – ἀκόμα καί μετά τήν καταστροφή τῶν ἐβραϊκῶν κοινοτήτων τῆς χώρας. Ὁ κνισμός περίσσεψε στό θέμα τῶν περιουσιῶν πού ἀφαιρέθηκαν, μέ τόν τρόπο πού ἀφαιρέθηκαν, ἀπό τοῦς μελλοθάνατους. Ἡ Ἐκκλησία, γιά παράδειγμα, ἦταν βασικός συνεταιῖρος στή διαχείριση τῶν ἐβραϊκῶν περιουσιῶν πού παρέμειναν ἐκθετες. Στήν πόλη τῶν Ἰωαννίνων, τό τοπικό διοικητικό συμβούλιο τοῦ ΟΔΑΚΠΗ³⁵ (ἓνας ὀργανισμός πού

35. Ὄργανισμός Δημόσιας Ἀντιλήψεως καί Κοινωνικῆς Προνοίας Ἡλείου.

δημιουργήθηκε ἀπό τήν τοπική μητρόπολη μέ σκοπό τήν ἄσκηση πολιτικῆς κοινωνικῆς πρόνοιας καί τή διαχείριση τῆς βοήθειας τοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ) κράτησε ἀναλυτικούς λογαριασμούς γιά τή διάθεση τῶν ἐκεῖ ἐβραϊκῶν περιουσιῶν. Ἡ λεπτομέρεια αὐτῶν τῶν λογιστικῶν καταστάσεων εἶναι ἀξιοσημείωτη: μαθαίνουμε, γιά παράδειγμα, ὅτι διανεμήθηκαν 160 κουτιά σπύρτα ἀνήκοντα σέ Ἑβραίους, καθώς καί 6 ὀκάδες καί 350 δράμα βούτυρο.³⁶ Ἡ ἐντυπωσιακή αὐτή ἀκρίβεια στίς καταγραφές προβάλλει μιά εἰκόνα τάξης καί ὀργάνωσης, πού ἔρχεται σέ ὀφθαλμοφανή ἀντίδραση μέ ὅσα γενικά ἴσχυσαν, μέ τήν ἀνεξέλεγκτη λεηλασία τῶν ἐβραϊκῶν περιουσιῶν ἀπό Γερμανούς, συνεργάτες τους, ἀλλά καί ἰσχυροῦς ἢ ἀνίσχυρους χριστιανούς παράγοντες τῆς πόλης πού ἀπλῶς «ἐπωφελήθηκαν τῆς εὐκαιρίας», ἀρπάζοντας ὅ,τι βρῆκαν.³⁷

Γιά ποιό λόγο χρειαζόταν λοιπόν αὐτή ἡ μεθοδική καταγραφή, εἰκονική καί παραπλανητική, ἀπό τόν ΟΔΑΚΠΗ; Μιά εὐλογη ἐξήγηση θά ἦταν ὅτι ἀκριβῶς ἡ μητρόπολη, ὁ ὀργανισμός καί τά στελέχη του ἀναζήτησαν στή λεπτομέρεια τό ἀναγκαῖο ἄλλοθι πού θά διαχώριζε τή δική τους θέση ἀπό τόν γενικό κανόνα, τή λεηλασία πού ἄλλοι πραγματοποιοῦσαν σέ βάρος αὐτῶν τῶν περιουσιῶν. Ἐκ τῶν πραγμάτων ὅμως προέκυπτε καί κάτι ἄλλο μέ-

36. Ἱερά Μητρόπολη Ἰωαννίνων, Ἀρχεῖο. Πρακτικά Συνεδριάσεων τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ ΟΔΑΚΠΗ, 12η Συνεδρία, 19 Αὐγούστου 1944.

37. Περιγραφή τῆς κατάστασης στό Δημήτριος Δούμας, Ἱστορικαί ἀναμνήσεις καί αὐτοβιογραφία, Ἰωάννινα 1969, σ. 131-132.

σα από αυτή την πρακτική. Από τόν αφανισμό τῶν 2.000 δημοτῶν τῆς πόλης τῶν Ἰωαννίνων, ἐκεῖνο πού ἔμενε, ἐκεῖνο πού ἀπασχολοῦσε τούς ἐπίσημους φορεῖς, ἦταν ἓνα λογιστικό πρόβλημα, μιά μέριμνα χρηστῆς διαχείρισης· τίποτε περισσότερο. Χρειαζόταν νά τονισθεῖ ὅτι «ὅλα ἔγιναν κανονικά». Μέ τόν τρόπο αὐτό ἡ κοινωνία τῆς πόλης μποροῦσε νά ἐπιστρέψει στήν «ὀμαλότητα», νά σβήσει τό μεγάλο κενό πού ἄφησε πίσω του ὁ χαμός τῶν Ἑβραίων καί πιθανότατα νά ἐξορκίσει τίς ἠθικές του ἐπιπτώσεις. Ἡ Ἐκκλησία ἦταν ὁ κατάλληλος φορέας γιά τήν ὑλοποίηση αὐτοῦ τοῦ στόχου – γιά νά ἀνοίξει τόν δρόμο σέ ἓνα μέλλον χωρίς Ἑβραίους καί χωρίς τύψεις ταυτόχρονα!